

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,
THEOL. AKADEMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Diószegi Sámuel emlékezete. <i>S. Szabó József</i>	137
2. Az ifjúság erkölcsi neveléséről. <i>Mayer Endre</i>	150
3. Genfi hangok a magyar protestánsokhoz. <i>Takaró Géza</i>	166
II. Tárcza.	
Ziegler paedagógikája. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	172
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Zsilinszky Mihály: A magyarhoní protestáns egyház története. <i>Thury Etele</i>	180
2. Varjú János: A Magyar Szellemi Művelődés Történelme. <i>S. Szabó József</i>	188
3. Sárközy Imre: A nádasdi Sárközy-család. <i>Thury Etele</i>	192
b) Külföldi irodalom:	
1. A. Bossert: Calvin. <i>Rácz Lajos</i>	194
2. Schmidt V. Moderne Theologie des alten Glaubens, <i>Sz. M.</i>	198
IV. Társulati Értesítő.	
Pályázat Koszorú-füzetekre	200

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornvánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek:

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendőek.

Diószegi Sámuel emlékezete.

— A Magyar Fűvészkönyv megjelenésének százados évfordulójára. —

Száz esztendővel ezelőtt, 1807 márczius 21-én, egy nevezetes magyar könyvet bocsátott a világ elé két tudós ember: *Diószegi Sámuel*, debreczeni prédikátor és *Fazekas Mihály*, főhadnagy. A könyv, mely a maga nemében nemcsak új, hanem nálunk valósággal korszakalkotó volt, a „*Magyar Fűvészkönyv, melly a két magyar hazában találtatható növényeknek megismerésére vezet a Linné alkotmánya szerint*“. Hat évvel később, 1813-ban megjelent, szintén Debreczenben, „a magyar fűvészkönyv praktika része“, az *Orvos Fűvészkönyv* is. Ezt Diószegi már egyedül a maga neve alatt nyomatta ki.¹ Időközben (1808) kiadott még két kötet *erkölcsi prédikációt* és (1810) egy *magyar ABC-t*. Néhány éneke van ref. énekeskönyvünkben.

Jelentős irodalmi munkássága, valamint kiváló egyénisége és az egyházi közéletben elfoglalt s hiven betöltött magasabb tisztségei miatt megérdemli tőlünk Diószegi, hogy tudós munkájának százados jubileuma alkalmából mi is, itt is felújítsuk emlékezetét s a nagy prot. papok sorában dicsekedvő emlegessük halhatatlan nevét és érdemeit.

Életfolyása csendes, nyugodt; munkával és sikerekkel teljes. A tudós szorgalma, egyszerűsége, a bölcs lélek nemes-sége tükröződik földi pályáján. Debreczenben születik, tanul; itt tölti élete nagyrésztét, írja hasznos munkáit s teljesíti az állásával és tisztségeivel járó feladatokat; itt hal meg s itt rejti porait az anyaföld. Születése (1760 végső napjaiban) és

¹ A szerzők neve egyik könyvön sincs a címlapon, hanem az *előjáróbeszéd*ek alatt olvasható.

halála (1813 augusztus 2) között alig van több idő félszázadnál, de ő ennek az aránylag rövid életidőnek napjait oly bölcsen használta fel, s Istentől nyert gazdag talentumait oly okosan értékesítette, hogy neve és alakja mindenkor tisztelt lesz a református papok között és a hazai tudós világban.

Családja *Bihar-Diószegről* származott, a mely község már valóban sok jeles férfiút adott ref. egyházunknak. Egy szintén *Sámuel* nevű őse 1690-ben kapott nemesi oklevelet. Atyja, *Diószegi Pál*, papnak készült (Debreczenben 1734 április 22-én subscribált), de később élete más irányt vett, s mint tanító működött több helyen, végül Debreczenben, a hol 1781-ben halt meg. Sámuelünk akkor még csak 20 éves, a kollégium tógátus diákja (1775 április 27-én subscribált). Özvegy édes anyja, *Szappanos Erzsébet*, elég jó módban maradt. Kitűnően tanuló fiának tovább képeztetése már különben sem sok gondot okozott neki. Az ifjú hatalmasan bontogatta lelkének szárnyait s úgy tanárainak, mint diáktársainak szeretetét és elismerését kivívta.

A Maróthitól újraalakított és nagygyá fejlesztett debreczeni kollégiumban az idő tájt nagy tudományú, hirneves tanárok vezetésével kitűnő szellem uralkodott és olyan tudományos légkör fejlődött ki, mely messze földről vonzotta az ismeretszomjas ifjúságot. A bámulatos lelki és testi képességekkel megáldott püspök, *Szilágyi Sámuel* s mellette a külföldön is ismert *Hatvani István*, a magyar Faust, továbbá *Sinai Miklós*, *P. Szathmári István*, *Varjas János* tanárok nemcsak lebilincselő előadásukkal, hanem irodalmi műveikkel is tekintélyt szereztek maguknak. Nyüzsgött körülöttük a diáksereg s lelkök tüzetől lánggra kapott az ifjúság szíve, lelke is. Diószegire — úgy látszik — Hatvani tett legnagyobb hatást. Kitűnő matematikus; szenvedélylyel fordult a természettudományok felé. A természet szeretete, meg a Varjas János lelkesedése poétai erét is fölfakasztotta. Így történt, hogy mikor a kápláni vizsgát letette (1783 szeptember 15) s primárius diákká lett, nyolcz publicus praeceptor társa között reá a poétai osztály vezetését bízták. E tisztséget — tudvalevőleg — rendszerint költői hajlamú ifjak töltötték be (pl. Csokonai 1794-ben).

Az irodalomért hevülő, tudós tanárok tanítványaiknak egész sorát (vezették) az írói munkálkodásra. Előbb idősb *Péczeli József*, *Keresztesi József*, *Mindszenti Sámuel*; Diószegivel egyidejűleg, mint az ő kisebb, nagyobb tógátus diáktársai: *Pálóczi Horváth Ádám*, *Fazekas András*, (esperespoéta), *Márton István* (hires pápai tanár), idősb *Báthori Gábor*

(pesti pap s püspök), *Szilágyi Gábor* (debreczeni tanár), *Budai Ferencz* (történetíró, pap), *Háló Kovács József* (a papköltő, Csokonai tanítója) emelkedtek ki a tanulóifjak sorából, a kiknek példája, társasága s részben barátsága is buzdítólag és emelőleg hatott Diószegire.

A debreczeni kollégiumból távozván, három évig (1784—1787) *hajdúböszörményi* rektor, félévig *kecskeméti* időközi tanár Diószegi, azután *Göttingába* megy, hogy tudományát öregbítse. A Lehne-parti Athén a XVIII. század derekán egyik legfőbb tűzhelye volt a német szellemi és irodalmi életnek. A göttingai költői kör ugyan már feloszlott akkor, mikor Diószegi odaérkezett, de szelleme ott maradt, fénylett, melegített. Egyik tagja, *Michaelis*, egyetemi tanár ott élt és hatott tovább. Mint úgynevezett bibliás theologus is korának egyik nevezetessége. A túlzó rationalismus rombolásait igyekezett ellensúlyozni. A józan haladás és fejlődés embere, távol a megesontosodott orthodoxyától. Ifjabb kartársa *Eichorn*, a nagy keleti nyelvész és rationalis hittudós éppen 1788-ban foglalta el göttingai egyetemi tanszékét. E két tudóst volt módjában hallgatni Diószeginek. De aligha hallgatta. Kiváló bölcsészek és történettudósok is tanítottak az egyetemen, mint *Mieners*, *Schlöser*, *Feder*, *Gatterer*, *Spittler*. Diószegi társa, Budai Ferencz ezekért rajongott, de a Hatvanitól nyert szikra Diószegit a természettudósokhoz vonzotta.

Erős lázban égett akkor a tudós emberiség. Egyfelől az illuminatorok, a rationalisták új világot akartak teremteni, másfelől lángeszű tudósok hatalmas lökést adtak a természettudományoknak s ezzel az emberi gondolkozásnak is. Göttinga a híres természettudósoknak egész sorát tudta felmutatni. *Kaestner* mellett *Lichtenberg*, *Beckmann* tündököltek, mint elsőrangú tekintélyek a természettudományok, általán a realiák terén. *Gmelin János Frigyes*, a természetkutatásáról, fizikai és orvosi tudományáról elhíresült Gmelin-család kitűnő sarja, mint orvos és botanikus tűnt ki tanári katedráján. Kétségkívül ez ismertette meg Diószegit Linné növényteni rendszerével, melyet a göttingai tudósok lelkesen karoltak fel és hirdettek. A *Systema Vegetabilium*, Linné korszakos, rendszerező műve is Göttingában jelent meg (1774). Gmelin egy kilencz kötetből álló, teljes botanikai szótárt készített s adott ki Linné után (*Onomatologia botanica completa* 1771—1777). Ezt kellett használnia Diószeginek az ő fűvészkönyvében. Vele egyidőben hallgatta Gmelint Göttingában *Link Henrik Frigyes*, a későbbi hírneves botanikai tanár és növénykerti igazgató Berlinben.

A göttingai két esztendő (1787 februártól 1789 már-

eziusig) egész életére lekötölte Diószegit a növénytan művelésére. Budai Ferenczcel együtt tért haza s rövid idő alatt papságot nyert. A *hajdúnánásiak*, noha a tractus mást akart rájuk erőszakolni (Paksi K. Andrást, volt szováti lelkészt), ritka szeretettel és kitartással ragaszkodtak hozzá. Végre magukénak mondhatták s miután a lelkészi bekebelezési vizsgálatot Budai Ferencz, megválasztott szováti lelkészszel együtt Szoboszlón 1789 május 15 én letette, hajdúnánási papi állását elfoglalta. Innen négy év múlva a reá szeretettel emlékező *hajdúböszörményi gyülekezet* hívta meg lelkészeül *Vécsei Sámuel*, később superintendens mellé.¹ Közben családot alapít. Feleségül veszi, mint hozzáméltó hitvestársat, Debreczenből a költő *Fazekas Mihály* (Ludas Matyi szerzője) nőtestvérét, *Máriát*.² Így jut a két tudós férfi s írói lélek egymással rokoni viszonyba. Édes anyját is magához veszi Diószegi s nála „az öreg életének utólja szép csendességben letelik“ (meghalt 1793 november 19.).

Debreczeni származása, neveltetése, rokonsága, a városnak kálvinista központi volta, Böszörménynek közelsége, mind, mind közreműködtek abban, hogy Diószegi böszörményi papsága idején is (1793—1803) a legszorosabb összeköttetésben legyen Debreczennel. Már ekkor bizvást azok közé számíthatjuk, a kikről úgy emlékezik az irodalomtörténet, mint a *debreczeni kör* íróiról és tudósairól. E tudós körbe, mintegy szabad társaságba, voltaképp csak Debreczen szellemi és író-világába a környékről is tartoztak néhányan, mint pl. Budai Ferencz Szovátról, Keresztesi József Szalacsról stb. Maga, a kör vezérének tartott *dr. Földi János* is Hajduhadházon lakott. Debreczen bővölködött nagytekintetű és tudós egyházi és világi férfiakban. A remeteéletre kényszerített *Sinai Miklós* elzárkózva irogatta, ékes latinsággal, értékes történeti dolgozatait. Hatalmas ellenfele, *Domokos Lajos*, tevékeny munkásságot folytatott Debreczennek úgy közéleti, mint irodalmi életében. Mellette és Földi mellett, mint írók és tudósok jeleskedtek *Hunyadi*

¹ Vecseivel a legjobb viszonyba kerül. Vecsei és felesége, Szilágyi Mária Diószegi három gyermekének keresztszülei. A püspök temetésén (1806 május 26) Diószegi prédikál Ján. 12, 26. alapján (Keresztesi Naplója. 399. l.).

² A házasság megkötéséről a debreczeni ref. egyház esketési anyakönyvében 1789 december 9-ről a következő bejegyzés olvasható: „Nánási prédikátor, Diószegi Sámuel v. Várad u. Fazekas Mihály h. l. Máriát. Tanuk: Senator *Szombati István*, nánási perceptor, *Fodor József*. Sponsa Testimonium produxit, die eodem copulati sunt in Tplo Majori per R. Mich. Benedek V. D. M.“

Ferencz püspök, *Szikszai György*, *Benedek Mihály*, *Gaál András*, *Földvári József* (Hunyadi után) lelkészek; *Szilágyi Gábor*, *Sárvári Pál*, *Széplaki Pál*, *Kocsi Sebestyén István*, *Budai Ézsaiás*, *Lengyel József* tanárok, *Weszprémi István*, városi főfizikus s utódja, *Szentgyörgyi József*, *Fazekas Mihály*, városi szenátor, mindannyian oly jelesei a múlt időknek, a kikre tisztelettel gondolunk vissza. Erős nemzeti érzés, alapos és mély tudományosság jellemzi őket és műveiket. Debreczent az ország irodalmi és kulturális központjává óhajtják tenni s ha kevesebb conservativismus és a haladás iránt több fogékonyság, elevenebb érzés és szellem van bennük, czélt is érnek egy időre, mert tehetség, képzettség és tudomány bőven volt náluk. Megmutatták a sokszor felületesen és méltatlanul gáncsolt, derekas munkájokban, a *debreczeni grammatikában* s azonfelül külön irói alkotásaikban is.

Ebben az irodalmi és szellemi légkörben élt, ennek közvetlen forgatagába került bele *Diószegi Sámuel*, mikor 1803-ban Debreczenbe választották meg lelkésznek. Rövid ideig az ispotályban működött, mint *Deáki István* utóda, de mihamar a belvárosba, a kis templom mellé került az elhalt *Szikszai György* utódául. Fazekassal együtt igyekezett enyhíteni és édesíteni a hányt-vetett életű, korán elhervadó Csokonainak végső éveit. Hasonlóképpen tanítványi hálával és egy valódi keresztyén pap krisztusi szeretetével vette körül a társadalomból kizárt, tragikus végű *Sinai Miklóst* is, a ki végóráján őt kérte meg, hogy felette beszédet tartson. A hű kegyelet e műve, sajnos, nem maradt reánk.¹ A ritka szellemű és tudományú *Budai Ézsaiásról* tudjuk még, hogy Diószegi szívéhez közel állott. A természet volt az ő legmeghittebb barátja, maga is csupa természetesség. Nem szerette a feltűnést, nem gyötörte a szereplési viszketeg. Boldog volt, ha a természetben gyönyörködhetett s csendes dolgozószobájába vonulva elmélkedhetett és irogathatott.

Mégis sorban ruházta reá az egyházi tisztségeket a közbizalom. A debreczeni tractus előbb tanácsbíróvá (1795), azután főjegyzővé (1806), végül *Gaál András* után ritka egyértelműséggel (4 szavazattal 1 ellenében) esperessé választotta (1808). A következő évben, a püspökké választott *Benedek* helyébe, a tiszántúli egyházkerület tette meg főjegyzőjévé. Oly állás, melyre rendszerint azokat hívta el a közbizalom és elismerés,

¹ Keresztesi írja Naplójában, hogy Diószegi Zsid. 2. 14—15. alapján prédikált felette.

a kiket püspököknek szemelt ki. De Diószegi élete rövidebb volt, mintsem hogy a püspöki székre juthatott volna. Munka és betegség (családi hagyomány szerint szivbaj, a följegyzésekből kivehetőleg sorvadás) fölemésztették erejét.

Munkáiban a tudós mellett úgy láthatjuk őt, mint a nemzeti érzés és nyelv hivatott apostolát. A debreczeni kör íróinak, bármilyen rossz hírek kelt a Kazinczy ócsárlásai után, lángoló buzgalmuk és érdemeik a nemzeti szellem élesztése, a nyelv életrekelése, az irodalom újjáteremtése körül eltagadhatatlanok. A főiskola leveti a latin nyelv nyügeit. *Maróthi* a számtant magyarosítja. A két *Budai* testvér tollából, a latin Pray, Katona, Kovachich, Bél M., a német Fessler és Engel után, először jelen meg nemzetünk története magyar nyelven. A megelőző, félbenmaradt s bátortalan kísérletektől (Apáczai Csere, Sártori Bernát) eltekintve, a debreczeni neveltetésű *Márton István* kezdi megszólaltatni a philosophiát magyar nyelven s folytatják e munkát még erőteljesebben és hatásosabban *Sárvári Pál* (*Moralis philosophia* 1802, *Philosophiai ethika* 1804) és *Ercsei Dániel* (*Philosophia* 1813; *Philosophia historiaja* 1825) debreczeni tanárok.

A magyar református, közistentiszteletre való *énekeskönyvnek* megújítása, egységesítése s mint általános szertartási könyvnek a magyarországi összes egyházakra kiterjesztése (1806—13) is a megújított nemzeti nyelv diadalának volt, bár szűkebb, felekezeti körben, de mindenesetre figyelemreméltó jele. S ez énekeskönyv létrehozása első sorban a debreczeniek érdeme és dicsősége. Benedek Mihály vezetésével részt vett benne Debreczennek és a szellemi körébe tartozó vidéknek jóformán minden irodalmi embere, mint Böszörményi Pál, városi tanácsos, később főbíró, Budai Ézsaiás, Fazekas Mihály, Földvári József, Szentgyörgyi József dr., Sárvári Pál, Varga István, Zámboi Ferencz Debreczenből, Pálóczi Horváth Ádám, Keresztesi József, Háló Kovács József, Lengyel József (volt tanár, akkor nagyszalontai lelkész), Lukács István szoboszlói, Nagy István böszörményi, Bajnóczi János nagyszalontai lelkészek a közeli és távoli vidékről. Diószegi, s ez elismert költői hajlamaira mutat, azon hét papköltő között volt, a kiket a tiszántúli kerület különösbbe is megbízott énekek készítésével. Önállóan két fennálló éneket írt. A vasárnap reggeli 4-iket és a köznap reggeli 5-iket.¹ Régi énekekből átigazított négyet, a 126., 172., 173., 179. dicséretet.

¹ Ez énekéről *Mitrovics Gyula* azt mondja (Debreczeni Prot. Lap. 1896.), hogy Diószegi magas zenei ízlésére vall, hogy annak dallamául a klasszikus es dúrban írt 132. zsoltár-dallamot választotta.

Legkiválóbb alkotása a debreczenieknek a magyar szellemi művelődés úttörő, nehéz munkájában a természettudományokra esik. E téren egyedül és messze kimagasodva állanak korukban (Csokonai költészetét tekintsük más lapra tartozónak). A nagytudományú Földi 1793-ban megírja irányjelölő értekezését „*Rövid kritika és Rajzolat a Magyar Fűvésztudományról*” czimen. Tervbe veszi Linné Systema Vegetabiliumjának magyar fordítását, azonban meg nem valósíthatja. De elkészíti és kiadja *Természet történetjének* I. kötetét, *Az állatok országát* (Pozsony 1801). Nemsokára meghal. Korszakos munkájának folytatására Diószegi és Fazekas vállalkoznak, ugyanolyan buzgósággal, lelkesedéssel és nem kisebb erővel, mint a mester. Mert Földit el kell ismernünk mesterökül, noha láttuk, hogy Diószegi hajlamánál és neveltetésénél fogva ifjúkora óta tanulmányozta a természetrajzot, főként a növényvilágot. Kellett is lenni e tudományban már a Fűvészkönyv megjelenése előtt messzeterjedő hírnevének, mert 1799 február 22-én a Westphalenben levő *brockhauseni természetrajzi társaság* levelezőtagjává választotta.¹ Mindez arra mutat, hogy Diószegi nem csupán Földitől kapott ösztönt a Fűvészkönyv megírására.

Egyébként is a magyar református papok és tanárok, *Méliusz* Herbariumának megjelenése óta, szinte hagyományos szeretettel fordultak a természet növényországa felé. Mivel a népnek nemcsak lelki, hanem testi orvosai is voltak, kiváltképpen gyógyító erejük és hatásuk szempontjából kutatták és használták fel a növényeket.² Így is írtak róluk könyvet. Ilyen orvosi szeres könyv a *Méliuszé* (1578.), továbbá *Beythe István* püspöké (*Stirpium nomeclator Pannonicus* 1584) és fiáé, *Beythe Andrásé* (Füves könyv 1598); az *Apáczai Csere Jánosé* (*Encyclopaedia*. 1563); *Páriz Pápai Ferenczé* (*Pax corporis* 1690); ifj. *Köleséri Sámuelé* (Orvoslás regulái 1723). De a botanikus ref. papok sorában Diószegit megelőzőleg, legelső hely illeti Erdély nagy papját, a kiváló historikus *Benkő Józsefet*, a

¹ Az oklevél a debreczeni koll. könyvtárában van Kovács Ferenczné, Karap Emma, Diószegi unokájának ajándékából.

² Diószegi is buzdítja paptársait az iratos füvek megismerésére s a nép gyógyítására: „Nagy hasznú dolog volna — írja — a népre nézve, ha a félre fekvő Falukbann, Helységekben, a hol tudós Orvos közel nints, a tanultabb személyek, minéműek, a Plebánusok, Prédikátorok, és mások, esmernének meg eggynehány hasznos orvosi Plántát és az azokkal való helyes élest; olvasgatnák meg a tanult Orvosoknak Házi Orvoslásról írott könyveiket; és osztán a szegény emberekenn segitenének“ (Orvosi Fűvészkönyv 342. l.).

kinek idevágó több értekezése mellett főként botanikai szótárát (*Nomina vegetabilium* 1783) említtem fel e helyen. Magában Debreczenben *Csapó József* városi főorvos tanulmányozta a XVIII. század vége felé gyógyítás szempontjából a növényeket s ilyenmű tanulmányozásának eredménye három orvosi szeres könyve (*Kis gyermekek ispitálja* 1771; *Új füves és virágos magyar kert* 1775; *Orvosló könyv* 1791).¹

Ilyen előzmények után jelent meg a *Magyar Fűvészkönyv* és az *Orvosi Fűvészkönyv*. A Magyar Fűvészkönyv szerzői a *Linné* alapvető munkáit (*Systema vegetabilium*, *Species plantarum*) s ezeken kívül főként *Persoon* *Synopsis plantarum*-át használták fel. Forrásaik voltak a gróf Waldstein, prof. Kitaibel, dr. Lumnitzer, dr. Genersich e szakba vágó, nagybecsű dolgozataik, a mint erről az előszóban lelkiismeretesen beszámolnak. A könyv egyedüli célja a fűszerű növények megismertetése. Adja magyar, latin nevüket és leírásukat. A magyar nevek alapos kutatásra és helyes nyelvérzékre vallanak. A nyelvújítás szókincseit is igénybe veszik — okos mérséklettel — a szerzők.

Hogy mennyi része van a Magyar Fűvészkönyv összeállításában külön-külön Diószeginek és Fazekasnak, azt ma bajos meghatározni. S talán vétenénk az igazság ellen, ha akár egyiknek, akár másiknak tulajdonítanánk az oroszlanrészt. El kell hinnünk, a mit Diószegi maga mond kiadott prédikációinak előszavában: „a Magyar Fűvészkönyv kidolgozásában és kiadásában jó Barátomnak és Atyámfiának társaságában, vele egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam“. Az Orvosi Fűvészkönyvet azonban, Fazekas saját bevallása szerint is, egyedül Diószegi írta, sógora csak lajstromokat készített hozzá. Mindent összevéve, Kazinczyval a Fűvészkönyv első írójának nevezhetjük Diószegit.

Diószegi és társa a nemzet tudósaihoz is szóltak. „Mikor ezt a kezdetet (így nevezik szerényen nagy munkájukat) édes Hazánknak bemutatjuk: meghívjuk hazafi bizodalommal Nemzetünk Tudósait, kérvénn, hogy az erőtelen igyekezetnek segít-

¹ Diószegi több orvosi szeres könyvet említ még Orvosi Fűvészkönyve előszavában. Ezek ismerete és buvárlása is alapos tudásra vall. A magyar fűvészet történetét megtaláljuk *Haberle Károly*: *Succincta rei herbariae Hungariae et Transylvaniae historia* (Budae 1830.) cz. művében. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a fűvészet iránti szeretet ma sem halt ki a ref. papokból. Így például *Barakonyi Kristóf*, az ismert egyházi író is egy herbariumon dolgozik, melynek előszavából egyik lapban közölt is már egy részletet.

ségül lenni méltóztassanak! . . . Így sokaknak munkája és egymás segítése által készülhetne el idővel egy jó Nemzeti Fűvészkönyv. A felhívásnak kevés sikere volt. A Fűvészkönyvet az ifjúság figyelmen kívül hagyta. „A felnőttek közül azonban némelyek, a kik előtt a deák botanika nem volt esmeretlen, ezt a tudományt magyar nyelven nagy örömmel és kedves-séggel vették. Sokan dilettánsokká lettek, még a szép nem-ből is.“¹ Diószegi maga újabb-újabb kutatásaival folyvást bővítette és helyesbitette a Fűvészkönyvet. Idevonatkozó nagybecsű jegyzetes könyvét megőrizték utódai.²

A tudomány hatalom. Alighogy megjelent 1807-ben a Magyar Fűvészkönyv, Diószegi neve általánosan tisztelt és tekintélyes lett e hazában. Még azon évben, a sárospataki közvizsgák alkalmával, melyekre *Sárvári Pállal* ment Debreczenből, megismerkedett *Kazinczyval*, a kivel azután levelezésben állott. Kazinczy így nyilatkozott róla: „Diószegi szives tiszteletet érdemlő férfi“. Nagy szó ez a debreczeniekre haragvó Kazinczytól, a ki *Cserey Farkassal* mindent elkövetett, hogy megvalósuljon Diószegi szép terve: egy botanikus kert létesítése Debreczenben. Ám a debreczeniek sokáig aludtak erre, míg végre 1822-ben *Böszörményi Pál* főbíró *Beck Pál* királyi biztosa együtt a Diószegi tervét, az úgynevezett paptavának főiskolai kertté alakítását keresztül vitte. E kert ma is megvan. Ott állítanak a százados jubileum alkalmából emlékoszlopot a Fűvészkönyv halhatatlan íróinak.

A tiszántúli kerület is méltányolni kívánta tudós érdekeit. 1807-ben meghívta a debreczeni főiskolában *Szilágyi Gábor* halálával megüresedett dogmatikai tanszékre. E kitüntetést azonban nem fogadta el, „mert — úgymond — életfoglalatosságának vége felé járván, nem teheti, hogy új ösvényre lépjen, elméjét új tárgyakra szorítsa . . . szemei is gyengülnek“.³ De írói munkásságát tovább folytatta. Most már

¹ Orvosi Fűvészkönyv előszavában.

² A jegyzetes könyv most már Kovács Ferenczné, Karap Emma ajándékából a debreczeni főiskolai könyvtár birtokában van. A két fűvészkönyvnek hosszabb ismertetésébe és jellemzésébe itt nem bocsátkozhatom. Csak idézem azt a pár sort, a mely a debreczeni ref. főgimn. millenniumi Értesítőjében idevonatkozólag olvasható (222. l.). „E két könyv, bár mint tankönyv el nem terjedhetett (noha Fazekas nagyon rajta volt), tantügyi, irodalom-, s műveltség-történeti és nyelvészeti szempontból rendkívül nagyfontosságú. A nemi és faji műszókat botanikusaink nagy részben ma is úgy használják, a mint Diószegi és Fazekas megállapították.“

³ Lemondó levele a debreczeni ref. egyház jegyzőkönyvében olvasható.

egyenesen papi hivatásának mezején, a mire — úgy látszik — hívei és tisztársai is serkentették. Az 1808-ik évben két kötet egyházi beszédet adott ki ily czímmel: „*Erkölcsti tanítások prédikációkbann*“.

Az irány, a melyet követ, a XVIII. századbéli vallásos mozgalmakban és eszmeáramlatokban leli magyarázatát. A prot. egyházi szószék a reformációkorabeli bibliamagyarázat, majd a szenvedélyes polemia letűntével, a nehéz, merev dogmatika és a lélekölő, szörszálhasogató scholastika eszközévé lett. A pietismus általán jótékony hatást gyakorolt reá, de néha a túlzott kegyesség fitogtatásával visszatetsző volt. A racionalismus, még szószéken is, a keresztyénség alaptanait feszegette és támadta. A felvilágosultság harczosai pedig egyenesen a dogmák ellen törtek s a természet törvényeivel és a józan ésszel egybehangzó morális keresztyénséget prédikálták. Sokan az utilitarismus prózai légkörébe vonták be a templomi szószéket. Ebben a zavaros és szélsőségekre hajló korban a prot. prédikátorok java része mellözte beszédeiben a vallás hittani oldalát s a kétségeket nem támasztó erkölcsi elvekre helyezte a fösúlyt. Németországban *Zollkoffer* és iskolája, Franciaországban *Saurin*, *Laget*, *Lullin* és mások, Angliában *Beveridge*, *Doderidge* és követői e szónoklati irány képviselői.

Hazánkban a francziás *Péczei József* (Erkölcsei prédikációk 1790) kezdette a tiszta morált hirdetni. Vele tartott jó részben *Kecskeméti Zsigmond* polgárdii ref. lelkész is. Falusi prédikációival (1795), melyekkel megjelennek irodalmunkban, bár még gyenge próbaképpen, az első népszerű egyházi beszédek is. *Vécsey József*, kaplonyi ref. lelkész az egész keresztyén erkölcstudományt végigtárgyalja németből fordított beszédeiben (1796—1802. hat kötet). *Szikszai György*, Diószegi elődje is Debreczenben ennek az iránynak hatását érezteti már a kiadott beszédeiben (Egynehány keresztyén prédikációk 1787).

Diószegi erkölcsi prédikációival kora legkiválóbb egyházi szónokai között foglal helyet. Műalkotása még nem kifogástalan ugyan, a synthesist ritkán alkalmazza, föltételei hiányzanak, de felosztása és tárgyalása szövegszerű, nyomonjáró; stílusa pedig oly magyaros, izléses, tiszta és világos, a minőt másoknál nem igen találunk. E tekintetben felette áll még a kitűnő Péczeinek is, a ki viszont a szónoki irányban mulja felül Diószegit. Diószegi nem szenvedelmes (pathetikus) modorban prédikál, hanem lágyan, nyugodtan, egyenletesen foly ajkairól a tanítás, mint az okfejtő, józan értekezés. Itt ott a nyelvújítás szókinccsei is fölcillannak a beszédekben

(például közönség = publicum; hitel = credit; láthatár = horizont.). A fölvetett tárgyat mindig kézzelfogható módon fejtegeti; e tekintetben az úgynevezett nemesen népszerű előadás híve. A régi tudakos beszédnek és tudományfitogtatásnak híre sincs nála, holott még kevéssel előtte is ebben a hibában szenvedtek lelkészeink. Mindössze egypár jegyzetében látjuk az olvasott, tudós papot. Annál inkább használja a közéletből vett s találó, bizonyító példákat. Kalmár nép előtt prédikálván, sokat beszél az adásról, vevésről, kupeczkedésről, kereskedésről.

A mint gondolhatjuk is, egyik jellemző oldala Diószegi prédikációinak a természeti képek, jelenségek és tárgyak ügyes felhasználása, s egy természetkedvelő tudósnak a templomi szöszéken is megnyilatkozó, gyakorlati, józan bölcsesége. Szépen és igazán írja prédikációinak előszavában: „erősenn meg vagyok győződve, hogy átaljábann a Természettel való esmérkedés, a Vallással nem tsak szépen megeggyez; hanem annak szent tzeljainak elérésére is, — t. i. a Teremtő esmérétére, és az ember szíve javítására, — nagy segítség; és ennélfogva a Vallás Tanítójának Hivatalához nem illetlen, sőt az ő kötelességébe is belevág“. Ezzel okadatolja egyszersmind az ő fűvésztel való foglalkozását is, s hivatkozik, mint előtte élt, nagy példákra, *Méliusz* és *Beythe* ref. püspökökre. Beszédei közül több (Az ember kis világ; Tisztaság, szemérmetség; Adás-vevés, kereskedés; Az Isten létele a természetből; Mezei liliomok; Az ember féreg; Bujdosó madarak; Mindenek változnak; A halál jótétemény) a természetnek, tüneményeinek és teremtményeinek alapos ismeretéből fakad föl.¹

Diószegi írói munkásságának egyik kisebb de a maga nemében szintén fontos terméke 1805-ben ily cím alatt jelent meg: „*Magyar ABÉCE a fiúi és leányi oskolák számára*“. E tankönyvet felsőbb rendeletre írta s mint előszavában mondja: „oly tzállal készült, hogy ne csak a Tanítók az oskolában, hanem a Szülék is házaiknál ebből és ez által a gyermeket

¹ *Mitrovics* így ír róla (i. h.): „Diószegi, mint prédikátor annak az iskolának volt a híve, a melyet Basilius, Bonet, Sturm, Sander, Jakob és Mutschelle alapítottak s a melynek kiválóbb magyar képviselői Diószegin kívül Pap István, Nagy József és Tompa Mihály. Kézzelfogható dolgokból kiindulva ad oculos beszél Diószegi prédikációiban minden alkalommal és pedig a legtöbbször megrázó, ostorozó modorban. Úgy hallottam szájhagyományok után felmaradt adatokból, hogy egyike volt a legnagyobb rögtönző és szabadon beszélő magyar egyház szónokoknak. Prédikációinak legtöbbször csak vázlatai voltak, azért nem is igen volt mit elégetnie, mint ezt kéziratáról egyik életírója (Szücs István) említi“.

hasznosann gyakorolhassák, beszélvén vele arról, a mit olvas". A könyvnek a betűk ismertetése nagyon kis részét foglalja el; folytatólag ad beszéd- és értelemgyakorlatot, világ- és természetismertetést, rövid kátét s legvégül kiterjeszkedik a számok, mértékek ismertetésére és a számvetésben való gyakorlásra. Ekként rövid foglatban mindaz benne van, a mire akkor a legegységibb iskolai tanításnál szükség volt. A kis könyv nagy kedveltségben is részesült, több kiadást ért s még a múlt század negyvenes éveiben is használták.

Diószegit hasznos munkásságának közepette magasban szárnyaló lélekkel, mint reptülő sast a kilőtt nyíl, érte a zord halál 1813 augusztus 2-án, 53 éves korában. Családjának törzse benne földre omlott, de belőle friss hajtasok sarjadoztak föl s hoztak virágokat. Életben maradt egyetlen fia, *Sámuel*, mint kereskedő Bécsben telepedvén le, olyan elismerést, tekintélyt és dicsőséget szerzett ott magának s magával együtt a magyar észnek és névnek hogy számos egyesület dísztagjává választotta, a király a Ferencz József-rendjellel tüntette ki. Hosszú ideig városi tanácsos volt, 1861-ben a császárváros polgármesteri állásával is megkinálták, a mit azonban egészségi állapotára tekintettel, nem fogadott el. A bécsi ref. egyház presbyteri tisztségét sok időn át nagy tevékenységgel viselte, sőt a közbizalom az alsó-ausztriai senioratus főgondnoki diszes állásával is megtisztelte.¹ Unokái voltak a nem rég elhunyt *Karap Ferencz* és *Móricz* egyházi és világi társadmunknak nagytekintélyű tagjai s kegyes jóltevői.²

Diószegi halála felett imponans módon nyilvánult a közrészvét. Sok ezren könnyeztek koporsójánál s kísérték ki porló tetemeit a czegléd-utczai temetőbe. Prédikációt *Németi István* szoboszlói lelkész, oratiót *Tatai Sándor* kollégiumi tanár tartottak felette. *Budai Ézsaiás*, a hű barát, ezeket a jellemző sorokat készítette epitaphiumára: „Mint valóságos tudós a bizonyos igazságokat, azoknak függését, egybeköttetését, a természet titkait, a fűveknek, fáknak, plántáknak nemeit, tulajdonságait és erejét; az égi és földi testeknek mivoltát, helyheztesését, mennyiségét fáradhatatlanul vizsgálta. Mint

¹ Részben ifj. Diószegi Sámuelnek fenmaradt s a családban őrzött iratai, részben unokanővérének, Karap Emmának, szíves közlései alapján írom ezeket.

² Diószegi gyermekei: 1. *Juliánna* (Császár Józsefné), 2. *Lajos* (korán elhalt), 3. *Mária* (születése napján meghalt), 4. *Sámuel*, 5. *Zouzsánna* (Karap Sándorné), 6. *Erzsébet* (Aranyi Istvánné), veje *Tóth József*, a debreczeni ref. koll. máig élő, nyug. tanára.

theologus mindazokat, melyeknek esmeretére vizsgálódásai által jutott a keresztyén vallás méltóságának megesmertetésére fordította. Mint író tiszta gondolkodásának, kellemetes írása módjának, felemelkedett elmékedéseinek remekjeit adta. Mint férj, mint atya, mint atyafi, mint barát hűségét, gondosságát, szeretetét, igaz szívét megbizonyította.“ Paptársa, *Földváry József* pedig ezekkel a szép szavakkal örökitette meg emlékét az egyház jegyzőkönyvében: „A tudományoknak felette nagy kedvellője lévén, alig volt azoknak olyan Része és ága, mellyből magának szükséges esméretet ne szerzett volna, a minthogy mind élő nyelvén tartott Tanításából, mind nyomtatott Prédikációiból, mind más munkáiból szélesen kiterjedt esméretének és felemelkedett gondolatának nyomai kitündöklenek“.

„Hű és nagy vala.“ Emléke áldott és örök.

Debreczen.

S. Szabó József.

Az ifjúság erkölcsi neveléséről.

I.

Körülbelül százötven esztendeje annak, hogy a francia forradalmat előkészítő s azt különféle irataikkal termékenyítő férfiak egyik legnagyobbika, Rousseau, arra az akadémiailag kitűzött kérdésre, hogy vajjon a tudomány és a művészet nemesítő hatású volt-e az emberiség erkölcsiségére: úgy kora erkölcsileg züllött viszonyainak ismerete, mint a történet tanulmányozása alapján akként felelt, hogy az emberiség kulturális haladása, tehát ismeretekben, tudományokban való gazdagodása, művészetekben való fejlődése s társadalmi berendezkedése, határozottan káros volt, úgy erkölcsi felfogására, mint életére. Allítása szerint a természetnek egyszerű, a kultura által meg nem rontott embere a maga eredeti természeti állapotában jobb szívű, nemesebb erkölcsű, mint a tudományok és művészetek által raffinált módon nevelt európai ember. A tudomány és művészet nem boldogít, minélfogva a karajok boldogabbak, mint a hazug tudomány s bölcsészet által megrontott s a művészet által elpuhitott kulturemberek. Természetes, hogy ezen elvek hangoztatása alapján az emberiség *erkölcsi megtisztulását s helyes irányú fejlődését csak a természethez való visszatérésben látta s a nevelés legmagasztosabb feladatát is az embernek a természethez s természetszerűséghez való visszavezetésében s illetőleg ahhoz való ragaszkodásban találta.*

Azóta az elmúlt százötven év alatt óriási módon változtak az emberiség kulturális viszonyai, úgy hogy a történetírók egyhangúlag hirdetik, hogy egyetlenegy olyan korszakot sem lehet találni, a melyben a tudományok oly rohamosan fejlődtek és elterjedtek s ezzel kapcsolatban a művészeti s kulturális igények annyira emelkedtek volna a nép alsóbb rétegeiben is, mint az elmúlt XIX-ik században. A XIX-ik századig

kultúrembernek ismerete mostani viszonyainkhoz képest nagyon korlátolt volt. A tudás legfőbb tárgyai a theológiában s filozófiában merültek ki; azonfelül csak a latin és görög klasszikusok ismerete érdekelte az embereket. A klasszikusokkal való foglalkozásban is nem arra fektették a fősúlyt, hogy azoknak eszméivel lelküket gazdagítsák s szívüket nemesítsék, hanem nagyobbára stílusuknak külső alakjára, kifejezéseiknek választékosságára, képeiknek szépségére, költői s szónoki hatásukra fordították figyelmüket, hogy annál szebben, elegánsabban s cicerói hatással tudjanak írni és szónokolni.

A mint azonban a bölcsészet felszabadult a hagyományos okoskodások nyüge alól s szabad lett a kutatás és a szó: beláthatatlan nagy tér nyílt meg az ember ismerő s kutató képessége előtt, a melyen tetszése szerint munkálkodhatott s gyűjthetett kincseket a lélek gazdagítására. A sokszor szórshálhasogató s terméketlen scholasztikus okoskodások mondhatni, haszontalan szellemi gimnasztikák helyett a körülünk fekvő s érzékelhető tapasztalati tárgyak s tünemények kezdik lekötöni a tudás vágyától égő emberi lelket s megnyilik előtte a nagy és gazdag természet eddig ismeretlen csodás világa. Megszületnek a természettudományok s belevezetnek abba a titkos műhelybe, melyben a természetnek titáni erői oly szigorú következetességgel s csodás módon működnek.

Rájön az ember a gőz erejének ismeretére s hatalmába keríti azt; majd megismerkedik a villamos erővel, hogy hihetetlen módon kiaknázza ezt az ismeretetlen erőt is a maga javára. Mind az a csodás tudás és ügyesség, melyet a technika neve alatt szoktunk érteni, oly forradalmat idézett elő a tudományban, hogy' ahhoz foghatót az elmúlt évezredekben hiába keresünk.

De magamagát is megfigyelés és kutatás tárgyává teszi az ember, a mi talán előbbre valókötelessége lett volna. Csak-hogy az már így szokott lenni, hogy az ember előbb lesz figyelmessé az iránt, a mi tőle távolabb esik, mint az iránt, a mi ő benne, vagy közvetlenül előtte vagyon. Ennek a kutatásnak a hasznát látja elsőben az orvosi tudomány, a mely levetetheti a kuruzslás bilincseit s megszűnik pusztá tapogatózás lenni, hogy szakértő szemmel megállapíthassa a betegséget s biztos kézzel, avagy műszerrel láthasson hozzá a beteg test gyógyításához.

Hasonló módon rohamosan fejlődtek s új irányt vettek a humanisztikus tudományok is s ma már sem a klasszikai, sem a modern nyelvekkel nem foglalkozunk többé oly módon, mint ennek előtte száz évvel.

Ismereteink gyarapodásával lépést tartott a művészet is. Nemcsak nagyszámú és világhírű művészeket tud felmutatni az elmúlt század, a kiket egyes kitűnő művészkorszakok legnagyobb művészeivel is lehet egy sorba, sőt azok felé is helyezni, hanem rendkívül nagy jelentősége van abban, hogy a művészet alkotásait közkinccsre tudta tenni s a műzslést fejlesztve, belevitte a köznapi életbe, úgy hogy az építkezésünkben, házi berendezésünkben, öltözködésünkben, élvezeteinkben s életünk egyéb megnyilatkozásaiban is érvényesül.

Tudásunk ekkép sokkal kiterjedtebb s mélyebb, ismereteink tömege beláthatatlan, gondolkodásunk tisztább, fegyelmezettebb s eredményeiben biztosabb. Érzelmek, vágyaink s indulataink mintha nem lennének olyan nyersegek, mint régebben s izlésünk nem szoritkozik többé csupán egyes költői, avagy szónoki alkotásokra, mint régebben, hanem kiterjed a művészet legkülönbözőbb ágaira is. Cselekvésünkben nem korlátoznak már annyira egyes előítéletes ósdi szokások s hagyományos balvélemények, a melyek kínai falakat emeltek az egyes néprétegek, kasztok között, mert a műveltség, ha nem is teljesen, de általában véve mégis közelebb hozta egymáshoz az egyes néposztályokat. Az egyenlőség, szabadság és testvériség elvei, a melyekért századokon keresztül hiába ontottak drága vért, most már sokkal könnyebben hódítanak a társadalomban s államban. A nemzeteket nem alkothatja többé egy-két kiválasztott rend s az állam jótéteményeiben s terheiben osztoznia kell a nemzet összességének. Társadalmi életünk s egymással való érintkezésünk sem ismer már annyi nehézséget s akadályt, mint ennek előtte csak félszázaddal is.

Igaz ugyan, hogy gazdagság, előkelő állás, származás, képzelt és valódi érdemek czim- és rangkorság most is fokozatokat állapítanak meg még az egyforma műveltségűek között is, csak hogy ezeknek alapja nem annyira az intézményekben, mint az egyéni hiúságban s egyéb emberi gyarlóságokban keresendő.

Ámde ha ezen nagyszerű s példátlan kulturális haladással szembeállítjuk társadalmunk erkölcsi felfogását, lelkiületét s életét és ha újból felvetnők azt a kérdést, a melyet a dijoni akadémia ennek előtte 150 évvel felvetett, úgy gondolom, hogy Rousseau most a mi erkölcsiségünkről sem sokkal kedvezőbb ítéletet mondana, mint korának erkölcsiségéről. Pedig most a mi tisztultabb fogalmaink s előrehaladottságunk mellett talán szigorúbb mértékkel kellene mérnünk társadalmunk erkölcsiségét.

Nem tartozom ugyan azok közé, a kik szélső pesszimista

világnézetükben azt tanítják, hogy az embernek nincs is szabad akaratelhatározása s ez okból tetteiért felelősségre sem vonható, s a kik a társadalomban mutatkozó sok törvényteleniséget s bűnt hol az emberrel vele született s örökölt testi és lelki diszpozíciónak, hol pedig annak a társadalomnak rójják fel hibául, a mely a gonoszokat nevelte s dédelgette: mindazáltal lehetetlenség észre nem venni azt, hogy modern társadalmunk sok modern bűnt teremtett s nagyra nevelt és hogy tényleg egyes bűnök apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre átöröklődnek s családokat, sőt társadalmi osztályokat tesznek tönkre anyagilag és erkölcsileg.

Társadalmunkban az erkölcsi romlás és zűlés nyomai mutatkoznak, mintha fejlettebb mivelttségünk csak arra szolgálna, hogy erkölcsi botlásainkat könnyebben, kevésbé észrevehető módon, s bizonyos esztétikai nimbusba takarva legyünk képesek elkövetni, mintha az ismeretekben való gazdagodás és a technika vívmányai arra lennének hivatva, hogy a gonzságnak megkönnyítsék romboló munkáját s a becsületességet és igazságosságot akadályozzák a rossz ellen való küzdelmében.

Azok a nagyszámú bukások, sikkasztások, Amerikába szökések, szerencsétlen családi viszonyok, öngyilkosságok s gyilkosságok, idegességnek, pillanatnyi elmezavarnak s hasonló lelki állapotoknak tulajdonított társadalmi tünetek s bűnök mind megannyi tanújelei annak, hogy a régi magyar erkölcsöt, a tiszta humanisztikus nemes érzést s bibliás vallásosságot, melyek e nemzetet századokon keresztül megvédték az elpusztulástól s fentartották a leggaládabb elnyomás idején is, gyökerében, alapjaiban kezdi támadni a szű s őrlő, pusztítja feltartóztatlanul s ha meg nem öljük, romlásnak indul a magyar és ezer évi ittléte után hivatását be sem töltve, elpusztul.

Társadalmunknak ezt a folyton erősödő magán- és közéleti betegségét nem csekély aggodalommal nézi minden gondolkodó elme, a mely a társadalmi életet közelebbről vizsgálja. Alig van komolyabban gondolkozó s gyermekei jövőjén munkálkodó szülő, a kinek szívet aggodalom s félelem ne fogná el, a mikor arra gondol, hogy sok önmegtágadás és nehéz gondok között nevelt fiát ki kell bocsátania szülői védő szárnyai alól s idegenbe küldeni, a hol ismeretlenek rossz társasága s példája rövid idő alatt megváltoztathatja s megronthatja erkölcsi lényét s esetleg romba dönti a szülők s tanítók hosszú éveknél nehéz nevelői fáradozását. S hogy az ily aggodalom nem alaptalan, arra sajnos nem egy, de számtalan példával szolgál a társadalom.

Ismerve a bajt és annak okait, természetesen keressünk

kell az eszközöket is, a melyek segítségével azt eltávolítani s megszüntetni lehet. Világos azonban, hogy egy meggyökere-
sedett s nagy társadalmi betegséget egyeseknek fáradságos
önfeláldozó munkája nem képes megszüntetni; azért össze kell
állnia a társadalom minden komolyan gondolkozó tényezőjé-
nek, testületeknek, egyházaknak s magának az államnak is,
hogy közös erővel intézményesen igyekezzen kiirtani s illető-
leg kisebbiteni a betegséget.

* * *

A sok eszköz közül, a melyekkel sikeresen harcolhatunk
az erkölcstelenség ellen, közfelfogás szerint a leghathatósabb
a nevelés, mert ez gyökerében orvosolja a bajt s én azt hiszem,
hogy ez nem szorul közelebbi bizonyításra. Annak daczára
ugyanis, hogy igen sok eset szintén kézzel fogható módon
látszik e tételt czáfolni, a mennyiben olykor a leggondosabb
nevelés is kudarcot vall, mégis csak ezer meg ezer esetből
leszűrt tapasztalás nagyobb bizonyító erővel bír, mint a fel-
tűnő, de mégis kivételes esetek.

Úgy általában a nevelés-tudomány, mint a legkiválóbb
elmék megegyeznek abban, hogy igazán csakis a helyes
nevelés képes a szóban levő baj ellen sikeresen harcolni, sőt
a nevelésnek egyedüli igaz feladata nem is lehet más, mint a
tisztá erkölcsiségre való nevelés.

Nem kisebb pedagógus, mint Herbart szerint, a kit az
újkori pedagógia atyjának mondhatunk, „a nevelésnek egyetlen
és egész feladatát a moralitásban lehet összefoglalni“; s hogy „a
moralitás az embernek s ennek alapján a nevelésnek legmagasabb
célja az általában elismert dolog“, mondja Herbart. Közelebbről
vizsgálva ezt a moralitást, vagy erkölcsiséget, nem tekin-
hetjük azt csupán jóra irányult akaratnak, hanem a megismert
jó szabad elhatározásból való cselekvésének, más szóval
erénynek, minélfogva az erényes embert jellemesnek s a *jelle-
mest erényesnek* nevezhetjük.

Ismertessük meg gyermekeinkkel az erkölcsi jót, szeret-
tesstük azt meg velük annyira, hogy nem csupán megszokás-
ból, avagy külső kényszerítés folytán engedelmességből tegyék
azt, hanem belátással s szabad elhatározásukból ismervé min-
den lépésüknek következéseit: akkor boldognak mondhatjuk
magunkat, mert elértük a célt, a melynek elérése végett időt,
pénzt, fáradságot, tudást és szeretetet áldoztunk. „Legelső,
a mit e részben tennünk kell — írja Kölcsey klasszikus
Parainesisében, — tiszta ismerettel választott s állandóul meg-

tartandó elv birtokára törekedni. Ennek híjával, ha nem éppen gonosz is valaki, de pillanatnyi indulatok s az igen sokszor rosszul értett önszeretet mindenkori sugalmi határozzák meg; s majd jót, majd gonoszt cselekszik és életfolyama e kettőnek bizonytalan vegyülete." Ez a követelt s az ember egész életének irányát meghatározó elv az *erkölcsi jónak* vagy az *erénynek* elve.

Ne gondoljuk tehát azt, hogy a nevelésnek feladata csupán ismeretek nyújtásában és betanításában áll s emberré neveltük az embert, hogy ha gondolkozó képességét felköltöttük s ítélőképességét tisztává, biztossá s élessé tettük, hogyha lelkében a tudás vágyát felébresztettük s mindezek által képessé tettük, hogy önállóan is tudjon ismereteket szerezni s azután életpályát választva a társadalomban érvényesülni; ne gondoljuk azt, hogy embert neveltünk a gyermekből, a mikor érzelmi világát kifejlesztettük, bizonyos conventionalis társadalmi illemtudásra szoktattuk, a művészet iránti érzékét felköltöttük s talán valamely művészetre is tanítottuk erkölcsi tartalom nélkül: mert mindezek hozzátartoznak ugyan a nevelés körébe, de azt ki nem meritik, mert tudásunknak és esztétikai műveltségünknek valódi értéket csupán az emberi akarakterének helyes irányítása ad s a kit a nevelés a jónak ismeretére, erkölcsi belátására s becsületességre rá nem vezetett s a lelkiismeretét legnagyobb hatalommal bíró törvénynyé nem fejlesztette: az lehet talán okos, nagy tudományú, illedelmes s művészember, de nem lesz erkölcsileg jó, megbízható, jellemes, a társadalomra, hazára és egyházra hasznos ember, az nem lehet boldog sem. A mint számtalan példa mutatja, hogy gonoszlelkű embernél a nagy vagy sok tudás csak az emberiség s az egyén kárára szolgál, s viszont a becsületességgel párosult kevés tudás csakis hasznot hajtó s tiszteletet parancsoló úgy az egyénre, mint a társadalomra nézve.

Az emberré nevelés eme magasztos feladatában részt vesz a család, az iskola, a környezet és a társadalom. E tényezőknél szerencsés összehatása lehetővé teszi, sőt biztosítja a sikert; egyiknek, vagy másíknak hiánya, vagy rossz irányú hatása a nevelendőre ellensúlyozza, vagy sokszor lehetetlenné is teszi az erkölcsi jónak érvényesülését. Kezdődik a nevelés a család szűk körében s folytatódik az iskolában, de úgy, hogy a családnak hatása meg nem szűnik, sőt társul szegődik hozzá az utca, az utcán járó-kező emberek példája, különböző intézményeink s az egész társadalom. Az ember fogékony lelke ugyanis nem zárkozhatik el azok elöl a hatások

elől, melyeket elébe hoznak érzékei a természetből az állati, növényi világból, avagy az emberi életből, hanem azokat is befogadja s rövid vagy állandó benyomásaikhoz képest idomul.

* * *

A legelső s leggyakrabban ismétlődő benyomások azok, a melyeket a családban nyer a gyermeki lélek; azért azok legmaradandóbbak s ennél fogva leginkább irányítják a lelket. Innen érthető, hogy gyermekkori emlékeink legélénkebbek s legerősebbek, minél fogva azokat késő vén korunkban még akkor is felidézzük, a mikor a legtöbb más benyomások emléke teljesen eltűnt a lelkünkben. Ez okból minden szülőnek kötelessége gondoskodni arról, hogy ezek az első benyomások, a melyek a gyermek kedélyét, szívét, lelkét irányítják, teljesen elfoglalják, az erkölcsi jó s az erényesség elveivel ellentétben állók ne legyenek.

Miután a gyermek első irányítója rendszeren ugyanaz, a ki neki az életet adta s a ki valódi önfeláldozással kebelén táplálja s gondozza, ez okból legelső és legnagyobb nevelője maga az édes anyja; világos tehát, hogy a gyermeknek erkölcsi lényé, jövő boldogsága s rátermettsége első sorban az édes anyának nevelői viselkedésétől függ. Az anyának kedélye, szíve, lelke uralkodik a családban; szorgalma, tisztaság- és rendszeretete, türelme s gondoskodása mindenről, a mi a házban és a ház körül történik, példaadásul szolgál mindenkinek, a ki a házban van s a társadalom műveltsége, egészséges iránya, tisztasága, hazafiassága mindig attól függ, hogy milyennek azok a családok, melyekből a társadalom alakul s milyennek az anyák, a kik annak tagjait nevelték. Ebben áll az anyák magasztos s az emberiség történelmét irányító s boldogságát eszközlő, vagy azt rontó hivatása!

Ily módon van letéve az anyák kezeibe az ifjúságnak, a jövő nemzedéknek s a hazának boldogsága s nagysága! A ház tüzét: Veszta-szűzekként ápoló s a világ által nem igen ismert csendes anyák munkájának íme ez a világhódító jelentősége! A történelem igazolja, hogy a mely nemzeteknek női, anyái erényekben tündököltek s gyermekeiket anyai szeretettel gondosan nevelték, azok hatalmasokká s nagyokká lettek; de a mint a családokban az erkölcsi kötelek meglazultak, romlani s pusztulni kezdett a nemzeti hatalom is s a nép elkorcsosulván másnak volt kénytelen helyét átadni.

A francziákról köztudomású, hogy családi s társadalmi életük erkölcsi tekintetben kifogás alá esik; kerülnek a házas-

ságkötéseket, a házasságok túlsok esetben gyermektelenek s a francia mivelt anyák nem igen szeretnek foglalkozni gyermekneveléssel, hanem ha már vannak gyermekeik, másoknak gondjaira bizzák őket. Nem csuda, hogy ennek folytán a nemzet jobbjai, költői s politikusai aggodalommal tekintenek a hanyatló nemzet jövője elé s úgy tanítással és felvilágosítással, mint törvényhozási intézkedésekkel törekszenek e nemzetpusztító, erkölcstelen kényelmi szokás ellen gátat vetni s az elhomályosodott *gloirt* a nemzetnek ily irányú mentésével tenni ismét ragyogóvá.

Sajnos, e példának már nálunk is vannak követői. Miként a divatban úgy az erkölcsi életben is Páris kezd vezető szerepet játszani. A miveltséggel járó fokozott igények, a nehéz megélhetési mód, kis fizetés mellett a rangbeli ruházkodás s társadalmi érintkezés mind megannyi ürügy, hogy férfiak s nők egyaránt húzódoznak azon kötelességök elől, melyre úgy fizikai, mint erkölcsi törvények szerint kötelezve vannak s a melyeknek teljesítésében hivatásukat s boldogságukat fellelhetik. Mintha a boldogság evésben, ivásban, ruházkodásban, munkátlan gond nélküli életben s másoknak, — lehetőleg magas ranguaknak — barátságában állana s volna keresendő és nem a csendes nyugodt otthonban, hová idegeneknek piszkoló szava nem hat, irigy szeme nem tekint, s a hol kiki feltétlen ura önmagának!

Az otthonban, a család szűk körében, gondos anyának szemei alatt, de nem idegen kezek, nevelők vagy bonne-ok felügyelete alatt kell az első években a gyermeknek istenadta lelki s testi képességeit nevelni s a jövő küzdelmes életre elkészíteni.

Igen, az élet küzdelmeire kell nevelnünk! S mennyit vétünk s illetőleg vétenek a szülők éppen ez ellen! Az anyai gyöngédség igen sokszor ideges féltéssé s majomszeretetté lesz, s a helyett, hogy friss levegőn szabadban, a hol teste edződnék, nevelnék, a szoba túlmeleg, légvonattól ment rossz levegőjében őrzik s testét czifra s jó meleg ruhába öltöztetik, csakhogy meg ne hűljön valamikép a család szemefénye és mondhatjuk, zsarnoka. Hát még a ruházásában milyen pompát űzünk, hogy lássa a világ mennyire szeretjük gyermeinket, no és mellékesen azt is, mennyire gazdagok vagyunk! Természetes, hogy az ily módon nevelt gyermeket nem szabad homokba és porba engedni, mert tönkre teszi a drága ruhát s nem játszhatik akárkivel, mert sok rosszat, illetlent tanul, a miről nehéz leszoktatni. Ennek láttára, minden tanítás nélkül, önkéntelenül hiúvá s követelődzővé lesz a gyer-

mek s minél tovább elnézzük ártatlannak látszó hibáját, annál nehezebb azt később kiirtani a szívéből. Durczáskodás, nembánomság, engedetlenség s tiszteletlenség támadnak benne s felváltva mutatkoznak a szülők keserűségére. Kevesebb szeretet s kevesebb gond többet ér a soknál! Ennél sokkal jobb, sőt egyedül jó kiengedni a gyermeket megfelelő szabad tere, porba, homokba, a hol hasonló korú gyermekpajtásaival kedve szerint — de természetesen, nem egészen felügyelet nélkül — ugrándoz, futkos, bujóska-t játszik, birkózik, nevet, sír, épít, bont, lefekszik a porba, bemázolja magát, olykor el is tépi a ruháját, de minden esetben szurtosan, kipirult arccal s éhesen kerül haza, hogy mint a ki jól végezte munkáját, otthon enni kérjen. A gyermeknek ez az örökösön változó s szeszélyesnek látszó mozgása s játéka tulajdonkép komoly munka, melyet tiltani, akadályozni vagy erőszakolni nem tanácsos, hanem okosan felhasználva, a munkára szoktatás egyetlen helyes módjának kell tekintenünk. Világos azonban, hogy a játék mindig a gyermek korának, egészségének s hajlamának megfelelő legyen s ne veszélyeztesse testi épségét és egészségét.

Nagyon sokszor vétünk a gyermekek ellen, a mikor játékaikat megzavarjuk, vagy oly játékszereket adunk nekik, a melyek nem tudják őket foglalkoztatni. Igen sok szülő azt hiszi, hogy a drága, finom és művészettel előállított játékszerek felelnek meg legjobban. A tapasztalás az ellenkező mellett bizonyít. Egy-egy gyújtóval vagy faállatkával, a melyet összetör s azután összeilleszteni próbál, sokkal hosszabb ideig és nagyobb gyönyörűséggel játszik, mint akármily finom, czifra s mesterkelt játékkal, a melylyel nem tud mit kezdeni.

A játék képzőerővel bírván, természetesen csak annyiban s addig kötheti le a gyermek érdeklődését, a mig e rendeltetésének megfelelni képes. S így nem lehet csudálkozni azon gondos szülőkön, a kik egykönnyen nem tudnak határozni a gyermekeiknek szerezendő játékok választásában.

* * *

A mint a gyermekek felserdülve iskolába kerülnek, rendszeren teljesen megváltozik az életrendjük is; vége az ártatlan gyermekkornak, a melyben gond nélkül vidáman töltötték napjaikat s kezdődik a gondal való élet, a mely a szegény gyermekek fejére súlyos teherként nehezedik. S ha elnézzük a szegény kicsikéket, bizony sokszor elszomorodik szívünk! Honnét ered e jelenség s miért támad e fájdalom? Van-e reá

ok? Sajnos, a legtöbb esetben van! Egyfelől a szülők gondatlansága nem készíti elő helyesen a gyermeket, hisz legtöbb esetben ijeszteni szokták a gyermekeket az iskolával; másfelől meg az iskola oly rideg komolysággal s keménységgel lép fel a szegény gyermekkel szemben, hogy nem tudja magát új helyzetébe beletalálni, elveszti vidámságát s kedvét s nem tanul. Ha a szülők az iskolát elrettentő s büntetésszámba menő helynek nem festenek s ha a tanító játszva tanítaná, a mint azt a józan nevelés előírja, a reá bizott gyermekereget, akkor azok a kis gyermekek nem ölténének magukra oly öreg arcot s játszóhelynek tekintenék az iskolát, melyben a játék a tanulás.

Igen sok szülő, különösen az előkelő és gazdag, otthon, nevelők s nevelőnőkkel neveli s taníttatja gyermekét; nyilvános iskolába, a hol szegénnyel, pórral, rosszal, rongyossal s nevetlennel kellene egy osztályban, vagy épen szomszédságban ülnie: nem akarja küldeni, mert egyfelől attól tart, hogy társaitól sok rosszat tanul, másfelől meg, hogy sok gyermekbetegséget szerezhethet; legtöbb esetben azonban a gőg az igazi ok. Ha valamely gyermek beteges vagy szellemileg elmaradt s nagyon nehezen halad, akkor indokolt a magánnevelés; de épeszű s éptestű gyermekeknél valósággal véték a magánoktatás, mert épen attól fosztja meg a gyermeket, a mi legképzőbb: a társaival való önkénytelen vetélkedéstől s attól a buzdító hatástól, a melyet az iskolatársakkal való közös munka gyakorol. Ezt a jótékony hatást nem rontja le sem a szegényebb fiúk szegénysége, sem úgynevezett rosszasa, sem rongyos avagy nevetlen volta. Ellenkezőleg annál jobban igyekszik illedelmes lenni, ha otthon illedelmet tanult s lát szegény fiúkat, a kik jó tanulásban, viselkedésben vele egyenlőek, vagy őt meg is haladják. Minden különös oktatás nélkül tapasztalatilag megismerkednek a való élettél, a rongyosban is megbecsülik a jót s a rossztól elfordulnak, ha az fényes előkelőségben mutatkozik is. S lehet-e becsesebb kincse az embernek, mint annak a tudása, hogy mindnyájan emberek vagyunk s egymásban az embert becsülni legfőbb kötelességünk? A gyermekbetegségek így is, úgy is ritkán kerülnek el a gyermekeket; óvatosság s kellő elővigyázat rendszeren elejét veszik a nagyobb bajnak, ha a gyermekek iskolába járnak is.

Ha Erdélynek dicső fejedelme, Rákóczi György a maga gyermekeihez szegénysorsú gyermekeket vett, hogy ezekkel közösen tanuljanak s ha az angol királyi család s a főrangúak gyermekeiket nyilvános iskolákban tudják neveltetni a nélkül, hogy ezzel előkelő származásuknak ártanának, miért kelljen

nálunk ennek a rossz középkori felfogásnak hódolni, a hol erre kevesebb az alap s az ok s a hol a nemzeti egységes fejlődés szempontjából sokszoros kötelességünk a szabadság és humanismus korlátain belül mindent elkövetni, hogy a nemzeti műveltség s anyagi boldogulás terén szerepet vivő tanult emberek között lomtárba való ósdiság választó falakat ne képezzen?

Nem bűn-e különleges internatusokba összegyűjteni a származás, rang s más külsőségek által egymáshoz vonzó családok gyermekeit, hogy ott mintegy kiválva a nemzet testéből a magok exclusiv szellemében neveltessenek? Hogyan lehetnek a nemzet fiainak szószólói, érdekeiben közreműködői és vezetői, ha azokat nem ismerik, ha gondolkozásuk, érzelmeik s erkölcsi világuk megértése iránt még fogékonyságuk sincsen? Lehetnek-e vakok vezetői a világtalanoknak?

Megváltozott viszonyaink mégis sok tekintetben igazolják, sőt követelik az internatusok létesítését és a tanulóknak azokban való elhelyezését.

Általános a tapasztalás, hogy évről-évre kisebbedik azon jóra való családoknak a száma, a kik tanulókat ellátásba nemcsak fogadnak, hanem őszinte igyekezettel s szülői gondallal nevelik is a rájuk bízott gyermekeket.

A régi jó rendszer, hogy megbízható jó családok cserébe adták gyermekeiket, már alig található; tanároknál a törvénynek intézkedései s túlzott paedagogiai skrupulusok miatt, alig lehet tanulókat elhelyezni. Viszont a szülők anyagi viszonyaiknál fogva rendszerint alig képesek azokat az árakat megfizetni, a melyeket egyes családoknál a piaczi árak nagymértvű emelkedése folytán tisztességes ellátásért s gondozásért fizetniök kellene. Ily körülmények között nem marad más hátra, mint hogy internatusokról gondoskodnak s azokban helyezik el fiaikat s lányaikat. Azonban bármily tökéletesek legyenek is az internatusok s akármily kitűnő nevelők vezetése alatt álljanak is, sohasem lesznek képesek a jó családi házas gondozást helyettesíteni. Tanulás, rendszeretet s pontosság tekintetében kifogástalanok lehetnek, de az egyéniségnek, a személy erkölcsi jellemének kifejlesztésében az intézeti egyformaság és feltétlenül szükséges szigorú következetesség miatt mindig mögötte maradnak a családi gondozásnak. A kinek szíven fekszik gyermekének nevelése s nemcsak tanítása, az e pár megjegyzésből is kiveheti, hogy szükség esetén mit kell választania.

Úgy az ily családok, mint az internatusok a szülők helyetteseiként szerepelnek s így természetes az erkölcsi felelősség, melylyel a gondjaira bízottakért tartoznak. A hol ilyen

felelősséggel nem törődnek s a hol gyermekeink lelki s testi tiszta fejlődése nem látszik biztosítva, ott nem helyezhetjük el bizalommal gyermekeinket!

A család s helyettesítőinek nevelő gondoskodásáról szólva, nem lehet említés nélkül hagynunk a családhoz tartozó s vele együtt élő cselédeket sem, minthogy ezeknek példája, beszéde, műveltsége s főleg erkölcsi élete sokszor nagyobb hatású, mint a szülőké. A szülők minden gondossága s figyelmeztetése sokszor hiábavalóvá lesz egy-egy cseléd gonosz indulata s erkölcstelensége folytán. Váratlanul mint a villám lepi meg sokszor a szülőket gyermekük valamely rosszasága s csak mikor késő van, tudják meg, honnan, kitől eredt s ragadt a rossz. Egy előkelő családdal történt meg, hogy egyetlen lányukat sokszor egy különben igen intelligens, derék s megbízhatónak festett nőcselédre bízta s egy ideig nagy meglepéssel tapasztalták, hogy gyermekük mily jó gondozóval rendelkezik a nőben. Azonban bizonyos idő múlva feltűnt nekik, hogy a gyermek tartózkodó, félénk s lopva tekintő, mintha lényegéből teljesen kiforgatták volna.

E sajtószzerű változás okait kutatva, jó későn megtudták, mily garázdalkodást vitt véghez gyermekük lelkében a nő s hogy legfőbb ideje volt már, hogy eltávolítsák, mert mint kitűnt, az illető cseléd Mária Nostráról kikerült súlyos vétségért büntetett asszony volt. Intő például szolgálhat ez mindenkinek, mert többé-kevésbé minden cselédtartó családdal ismétlődhetik az eset.

Ha e kitérés után visszatérünk arra az állításunkra, hogy gyermekeinket nyilvános iskolában kell neveltetnünk, mert ezek legtöbb biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy gyermekeink nemcsak értelmi tekintetben, hanem erkölcsileg is kellő haladást tesznek, úgy figyelmünket legelsőbb az ragadja meg, hogy nemcsak a nagy közönség, hanem egyes tanult és széles látókörrel bíró emberek is gyakran támadják iskoláinkat, a miért azok nem tanítanak kielégítő eredménnyel. Ezzel közoktatásügyünknek s az ez iránt való érdeklődésnek egyik leggyengébb pontját érintem. Ha igaz az, hogy politikus nemzet vagyunk és politikához minden magyar ért, úgy sokkal inkább mondhatjuk azt, hogy paedagogus nemzet vagyunk, mert paedagógiával a gyermeklánytól kezdve fel a legfelsőbb körökig férfiak s nők egyaránt foglalkoznak. S ennek daczára mégis azt mondják, hogy rosszak az iskoláink s ifjúságunk nem tud annyit s nincs oly nevelése, mint a menyit sokévi fáradság után tőle elvárni lehetne. A szülők sokszor panaszkodnak, hogy hiábavaló volt minden áldozat-

tuk, gyermekeikből nem neveltek azt a mit akartak; a középiskolák panaszkodnak, hogy a népiskola nem tesz eleget feladatának, a főiskolák viszont a középiskolákat vádolják, hogy az érettségizett ifjakban nem kapnak elég komoly, értelmes és tanulni szerető hallgatókat.

E vádaknak közelebbi tárgyalásába nem bocsátkozhatom ugyan, mert ez messze elvezetne tárgyamtól, de fel kellett említenem, mert ez is egyik főveszedelme nevelésügyi bajainknak s a tényleg sokszor tapasztalt eredménytelenségnek.

Midőn ugyanis egyes hozzá nem értők s avatatlanok a legnehezebb tanügyi s nevelési kérdésekben képtelen könnyelműséggel elítélően nyilatkoznak s új eszmék hirdetésével valóságos messiásokként szerepelnek a nagyközönség előtt, természetesen csak bizalmatlanságot kelthetnek az iskolák s az azokban működő tanerők iránt, holott a nevelés és tanítás sikere azt követeli, hogy a közönség a legnagyobb bizalommal viseltessék a neveléssel foglalkozó iskolák s tanítók iránt. Midőn azt tapasztaljuk, hogy egyes szülők saját éretlen fiaik előtt haszontalannak mondják például a latin vagy görög nyelvet, esetleg a mathesis tanítását s ennek kapcsán talán még az illető tárgyak tanárait is kisebbitik s becsmérlik, mikép várhatjuk az így felvilágosított tanulótól, hogy szorgalommal s kedvvel tanuljon mindent, a mit a tanterv előír s mikép szeresse s tisztelje tanárait, a kik lelketlen kinzókként tünnek fel szemei előtt? Midőn tudjuk, hogy az iskolák sikeres működésének titka az azok iránt való feltétlen bizalom s midőn azt is tudjuk, hogy a tanításnak csak úgy lehet jó eredménye, ha a szülői ház a tanuló s tanár között a tisztelet, engedelmesség és szeretet kapcsolatai élnek, vajjon nem oktalanság-e ily meggondolatlan beszédéssel ezeket a kapcsolatot lazítani és széttépni? Mikor a szülőnek a tanító előtt gyermekének egész lényét kellene feltárnia s a tanulás és erkölcsi viselkedés tekintetében észlelt minden mozzanatot megfigyelnie s a tanítóval közölnie: akkor épen az ellenkezőjét látjuk: hogy a szülő titkolózik, gyermeke gyengéit szépíti s takargatja, mert attól tart, hogy a tanító igazságtalan lesz gyermekével szemben. Ily módon a tanítónak nehézségeket támasztanak a gyermekek helyes erkölcsi irányításában, vagy esetleg egészen tévútra vezetik, a gyermekeket pedig alakoskodásra s hazugságra szoktatják. Az így vezetett gyermek könnyen abba a hibába esik, hogy elég a tanító előtt szorgalmasnak s jónak látszani, valóban jónak lenni, nem okvetlen szükséges.

Iskoláink e tekintetben nagy bünt követnek el a nevelésükre bízott ifjúság ellen, mert egész szervezetük majdnem

teljesen csak az ismeretek szerzésére, a gondolkozás fejlesztésére s az észnek minél tökéletesebb kiművelésére kényszeríti a tanítókat; erkölcsiségre, a jónak nemcsak megismerésére, hanem követésére kevés gondot fordíthatnak, minnek természetes következése a jellembeli fogyatkozás, az akaró képességnek gyengesége és erkölcsi züllesztés.

Nem arra kellene törekednie az iskolának, hogy a tanítványai sokat tudjanak, hanem arra, hogy a mit tudnak, azt jól tudják s józan belátással és helyes gondolkozással bírjanak, hogy kitartó szorgalommal maguk is megszerezhessék a nekik szükséges ismereteket s mint becsületes erkölcsös emberek hasznos tagjaivá legyenek a társadalomnak.

A sok ismeret, melyet a gyermek lelkébe nap-nap mellett belekényszerítenek, lehetetlenné teszi a nyújtott ismeretanyagnak megemésztését s az egészséges fejlődést; az éles ész és nagy tudás a szívnek harmonikus nevelése és akarat-erőnek erkölcsi alapon való fejlesztése s az erkölcsi cél felé való irányítása nélkül nem tesz boldoggá és nem használ a közjónak.

Korunk éppen abban téved, hogy a sokféle és sokat tudásnak jelszavát hangoztatja s követi s innen ered a legfőbb baja, hogy minél kevesebb megbízható erkölcsi jellemű vezetőkkel bír.

Nem lehet szó nélkül hagynom iskoláink osztályozási módját sem, a mely kitünő melegágya az álerkölciségnek és oka sok lélek megtörésének. Az osztályozás s a bizonyítványok kiadása azt a látszatot kelti, mintha iskoláink egyéb feladattal sem bírnának, mint azzal, hogy a tanulókat érdem szerint bizonyos számú rekeszekbe oszszák, egyeseket kitüntessenek, másokat megbuktatás által sujtsanak. Az osztályozás által azt hitetik el szülővel s tanulóval egyaránt, hogy a ki egyik, vagy másik osztályban bukik, az már haszontalan s a társadalomra nézve elveszett ember. A nagyközönségben is elterjedt ez a téves felfogás el annyira, hogy a későbbi javulást s a hibának esetleges jóvátételét gyakran figyelembe sem veszik. Ennek következése az az elég gyakori eset, hogy különben jólelkű s tisztességes gyermekek erkölcsileg elzülstenek, sőt olykor öngyilkosokká lesznek. S hogy ez az erkölcsi neveléssel ellentétben lévő eljárás koronázatlan ne maradjon, nem elégszenek meg az osztályzatnak a tanuló bizonyítványába való beírásával és az osztály előtti kihirdetésével, hanem ki is nyomatják az értesítőkből, hogy a szerencsétlen gyermek gyenge tehetségéről avagy hanyagságáról ország-világ értesüljön.

Ez az oka annak, hogy a legjobb tanulók is sokszor csupán az osztályzatért tanulnak és igen sok tanuló számításból csak akkor készül, a mikor körülbelül felelnie kell. Ez tévedésbe ejti sokszor magát a tanárt is, a kinek az osztályozás szinte nem csekély gondját képezi és elég sokszor megesik, hogy az ilyen számító fiú sokkal nagyobb elismerésben részesül, mint az, a ki kitartó szorgalommal tanul.

Az osztályozásnak s bizonyítványnak nem büntetés a célja, hanem csak lelkiismeretes megállapítása a tanuló haladásának. Az eredménytelenség eléggé lesújtó szülőre s tanulóra egyaránt, miért kelljen arról tudnia mindenkinek? Lehet-e ennek a megbecstelenítésnek erkölcsileg jó hatása?

Az erkölcsi nevelésnek első és alapeleme a bizalmon és szereteten alapuló őszinteség s igazságszeretet tanító és tanuló között. Az osztályozás épp ezt nehezíti meg. A legszorgalmasabb tanulóval is megesik, hogy egyszer-másszor nem felelt meg kötelességeinek s habár hibájának tudata terheli lelkiismeretét, a rossz osztályzattól való félelem visszatartja az őszinteségtől, titkolódzó s alakoskodóvá lesz s kihal szívéből a bizalom. S annál nagyobb mértékben lép ez fel azoknál, a kik hanyag tanulók.

Mínt hogy a tanár nem mindentudó, hanem gyarló ember, megesik, hogy a rábizott s vezetése alatt levő sok tanuló közül egyeseket félreismer s osztályozásában túlszigorú, vagy elnéző!

Nem kell hozzá egyéb, mint hogy a tanár ne legyen elég sympathikus s kész a közönség azon ítélete, hogy igazságtalan, hogy a gazdagokat talán ajándékokért előnyben részesíti, a szegényeket üldözi, vagy egyeseket ellenségeinek tekinti s bosszúból üldözi! Íme mindmegannyi fontos körülmény, a mely lehetetlenné teszi, hogy az ifjúságot erkölcsileg helyesen neveljük. Hát ha még ütni, súlyos fenytéket is mer alkalmazni, mennyi támadásnak lehet kitéve? Elégséges a hirhedt budapesti esetre mutatnom, a mely egy kiváló írónkkal történt, a ki gyermekének tanítóját iskolában gyermekek előtt arczul ütötte, mivel gyermekét megbüntette.

Mindennemű kellemetlenségnek s támadásnak elejét venné s gyermekeink erkölcsileg helyes irányú fejlődését biztosítaná a most hiányzó, de nagyon szükséges és óhajtott őszinte bizalom szülők és gyermekeik tanítói között. Érthetetlen is, hogy igen sok szülő csak akkor érdeklődik gyermekének iskolai haladása iránt, a mikor az intőt, vagy a bizonyítványt látja s a mikor az esetleges mulasztásokon csak nehezen s nagy áldozatokkal lehet segíteni. Még érthetlenebbek az erre gyakran következő kifakadások és szemrehányások iskola s tanárok ellen!

Ha a szülő gyakrabban fordulna gyermeke tanítójához, bizonyára sokkal ritkábban támadnának félreértések s kellemtelen meglepetések, melyeknek levét végül mégis csak a szülő kénytelen meginni.

Az érintkezés lehetővé tenné, hogy a szülő meggyőződnék az iskola atyai jóindulatáról, paedagogiai tapintatáról s szeretetéről az ifjúság erkölcsi s tudományos haladása tekintetében s viszont az iskola megismerné a szülőknek gondolkozását s törekvését gyermekeik jövőjét illetőleg s őszinte felvilágosítást adhatna azoknak tehetségeiről s hibáiról, a melyeket sok szülő a maga elfogult szemeivel nem vesz észre, vagy nem eléggé mérlegel. Ily módon eloszolnának a félreértések s az iskola minden osztályozás nélkül is intézkedhetné a tanulóknak felsőbb osztályokba való áthelyezéséről.

Mayer Endre.

Genfi hangok a magyar protestánsokhoz.

Éptüléssel olvastam dr. Márk Ferencznek e folyóirat 2-ik számában közölt sorait Kálvin egyik nagy alkotásáról, a genfi főiskoláról.

A négyszázados évforduló közeledése mind többek tekintetét fordítja Genf városa felé. A feledés homályából újra kezd kibontakozni és megelevenedni előttünk a nagy reformátornak — nemcsak neve, de — *igazi* alakja és sok nagy alkotása is.

Azonban még mindig méltán hangzik fel a panasz, hogy e tekintetben is sok mulasztásunk várja még a helyrehozást. „Kálvinnak még főbb művei sincsenek édes hazai nyelvünkre lefordítva“. Az angolok között, a kik pedig minden tekintetben távolabbi rokonai Kálvinnak, mint mi, már 1843-ban alakult — a manchesteri és Argyll herceg, grófok, püspökök és lordok védnöksége alatt — egy diszes irodalmi társaság („The Calvin Society“), a melynek célja az volt, hogy a nagy genfi reformátornak összes műveit *új* és egyöntetű fordításban juttassa az angol nyelvet beszélő olvasóközönség kezeihez. Hol vagyunk mi még ettől! . . .

Hát még ha azt kutatnánk, hogy egyházi és protestáns társadalmi életünkben mi maradt meg Kálvinból s az ő szelleméből? . . . Nagyon lesújtó adatokkal szolgálhatna közülünk bárki. E mögött a nagy név mögött nálunk sok minden egyebet találhatni, csak Kálvint nem. Nagyon messze estünk tőle. Nagyon meglazult, sőt megszakadt az összeköttetés a híres genfi „doctorok“ és mi közöttünk. Pedig ők kerestek minket, sokszor közeledtek hozzánk. Ők törődtek mi velünk. Ennek bizonyosságát olvashatjuk az alábbiakban is. Annak a diszes sornak, a mely Kálvinnal és Bézával kezdődik, egyik újabb-

kori alakját, Merle D'Aubigné-t szándékozzom a következő sorokban megszólaltatni.

A múlt télen Edinburghban egy érdekes könyv akadt a kezembe — a magyar protestáns egyház történetéről. Németből volt angolra fordítva. Hosszú, 28 oldalra terjedő bevezetését egy francia tudós theologus, Merle D'Aubigné írta. Eredetileg őt kérték fel az egész munka megírására, de kellő anyag hiányában csak a XVI. század első felét írhatta meg 1846-ban. Hat év múlva elkészült a könyv többi része is Németországban. M. D'Aubigné-t kérték meg, hogy vezesse be a nyugati művelt protestáns olvasóközönségbe. A genfi tudós rector úgy tett eleget a felhívásnak, hogy igen szép — nagy ítélőképességről, mély keresztyén bölcsességről és szeretetéről tanuskodó — szózatot intézett egyfelől az olvasókhoz, másfelől pedig különösen a magyar protestáns egyházhoz. Utóbbi részletét közlöm a következő sorokban.

Vajha most, félszázad után több eredményt érnének el néha kemény, de mindig igazságérzettől és buzgó egyházszerelettől áthatott szavai, mint 50 év előtt . . .

* * *

„Igazi keresztyén egyház létezéséhez feltétlenül megkívánatik két dolog: az egyik *tekintély*, a másik *szabadság*. *Istennek tekintélye*, a mely az embert engedelmességre hívja, a hit és élet principiuma; a *szabadság* pedig az egyház működéséhez szükséges. Bár e két elv egymásnak ellentmondani látszik, mindazáltal egymással benső összeköttetésben áll. Tekintély nélkül nincs igazi szabadság; és hogy szilárd és üdvös legyen, a tekintélynek szabadsággal kell párosulnia. Van egy tekintély, a melynek érvényesülni kell az egyházban; és ezt különösen ajánlhatom a magyar protestánsoknak. Tiszteletemnek ennél erősebb bizonyosságát nem volnék képes irántuk megmutatni, mert ez előtt a tekintély előtt való meghódulásra soha nem volt nagyobb szükség, mint most. A római hitvitázók szerint a keresztyénség teljesen a tekintélyen alapszik (*az egyház tekintélye az ő fő-dogmájuk*); de a míg ez kétségbevonhatatlanul messze van attól, hogy igaz legyen, nem valótlán az az állítás, hogy isteni tekintély (*az Írás tekintélye*) alkotja a keresztyénség külső principiumát és e nélkül a hit csak pára, a mely eltűnik. Nem e szavakra támaszkodott-e maga Krisztus is az Ő tanításában: „Meg vagyon írva“? . . . Nagy távolság van az evangélium szerinti és ama tekintély között, melyet a római egyház igényel. Mert Róma hatalma gyűlések

és papok földi tekintélyén nyugszik, míg a miénk, a mi erőnk magának az Istennek akaratából ered, a mely az Általa ihletett irásokban lett előttünk ismeretessé. Egyik — az elesett ember párttűző zsarnoksága; másik — magának a mennynek törvényes uralma. Vessük el az egyiket és ragaszkodjunk erősen a másikhoz.

Valószínű, hogy a magyar protestáns egyház eltévelyedett, a mikor elhagyta az isteni tekintélyt és ezért nem kerülte ki a rationalismus ragyáját, a mely egész Európát végigsöpörte a XVIII-ik század második felében. Történelme azt mutatja, hogy volt itt egy világi elem, a mely arra ösztönözte a lelkipásztorokat, hogy elégedjenek meg azzal, ha a népet megtanítják polgári és keresztyén kötelességeire; és hogy tegyék félre a tanokat, a melyekül kineveztek valami vulgaris orthodoxiát. Voltak lelkészek, — vak vezérek, — a kik hódoltak a korszellemnek és bölcsseknek gondolták magukat az ő balgaságukban. Ez volt a belső rákfene a magyar egyházban — következményeiben sokkal veszedelmesebb gonosz, mint a legkegyetlenebb üldözések.

Az első szükséges dolog tehát a magyar egyház restaurálására az, hogy érvényre emeljük benne az Isten akaratának tökéletes és megoszthatatlan tekintélyét úgy, a mint az kinyilatkoztatott nekünk a Szentírásban. Dicsőséges reformációknak ez volt működő elve. „Sem nem láttam, sem nem hallottam, sem fel nem foghattam belőle semmit“, mondotta Luther, a mikor Istennek titkairól beszélt; „de mivel Isten mondja, hiszem, hogy úgy kell annak lenni és követem az ígét“. Ezzel a szabálylyal — a „meg vagyon írva“ legfőbb tekintélyét illetőleg — nemcsak Luther összes műveiben találkozunk; vezérelve volt ez az ő egész életének. Hogyan ír a pápának a reformátor? „Kész vagyok — úgymond — megadni magamat mindenkivel szemben és minden dologban; de az igazság Igéjét sem nem lehet, sem nem akarom engedni.“ Mikor a pápa elrendelte Luther könyveinek megégettetését, így szólt: „Hadd égjenek; én csak a *Bibliához* kívántam juttatni az embereket“. Midőn a wormszi komoly napokban szolgálatkész közbenjárók így szóltak hozzá: „Bízd reánk magadat és mi el fogjuk intézni ezt az ügyet keresztyén módon“, — ő így válaszolt: „Mind a saját személyemet, mind életemet rábizhatom a császár hatalmára, de — Isten ígétjét — soha!“ Így beszélt azután nemcsak Luther, hanem Zwinglius, Farel, Kálvin, Tindal, Krammer és Knox is. Sőt a genfi iskola doctorai talán még kifejezettebben szólnak, mint a lutheránusok, a mikor a Szent Írás legfőbb tekintélyét érintik.

Ez az elv szükségképpen együtt jár a keresztyén élettel. Sem egyház, sem nép nem állhat fönn a nélkül, hogy ez isteni törvénynek engedelmeskedjék. Nem kívánok ezúttal a politikai vitatkozás mezejére lépni; sem a nemzetek régi alkotmányát, sem azt a szabadságot nem óhajtom becsmérelni, a melyet a gyermekek atyáiktól örökölték. De minden habozás nélkül kijelentem, hogy Magyarország jelenlegi állapotában csupán egyetlen orvosságot tudok számos betegségére és mélyen gennyedő sebeire; és ez a Jelenésekről írott könyv XXII. részének 2. versében megjelölt emez orvosság: „Az élet fájának levelei, a melyek a nemzetek gyógyulására szolgálnak“ (az eredetihez közelebb álló angol biblia után), a melyek az Isten Igéjét és azt a tekintélyt, tanítást, hitet és életet jelentik, a mely a Szentírásból veszi eredetét.

Ez az az isteni tekintély, a mely előtt szives hódolattal kell meghajolnia a magyar protestánsoknak. Politikai sphaerákban kerestek orvoslást sebeikre, a mikor mindenek előtt a keresztyénség mezőin kellett volna azt keresniök. Nem akarom mondani, hogy a politikai szabadság — chimera. Éppenséggel nem! De azt állítom, hogy ezt a szabadságot addig egy nemzet sem élvezheti, a mig Isten Igéjének tekintélye a legelső helyen nem áll előtte. Szabadsághoz annak bizonyos ellensúlyozása is szükséges. Nem élhet az ember helyesen a polgári szabadsággal, ha csak bensőleg befolyást nem gyakorol rá az Isten Igéje. Szűnnék csak meg egyszer a Szent Írás fékező ereje Angolországban és az amerikai Egyesült-Államokban, az a vallási és politikai szabadság, a melyet élveznek most e nemzetek, az azonnal alámerülne valami fékevesztett népuralomnak túlzásaiban és kicsapongásaiban. Az törvénytisztelet, a mely e nemzeteket megkülönbözteti, záloga az ő szabadságuk, erejük és boldogulásuk állandóságának. Nos pedig ez a törvénytisztelet a Szent Írás befolyásának köszönhető és az iránt az *isteni Ige* iránt való engedelmisség szülte, a mely így szól: „Az Istent féljétek. A királyt tiszteljétek“ (I. Péter 2, 17.).

Ezek után az egyház létezésének második igen jelentős feltételéről szól a nagy genfi tudós, tudniillik a *szabadságról*. Utal azokra az elnyomatásokra, a melyek mindjárt a reformáció első idején elkezdődtek s bizonyos mértékben tartanak egészen napjainkig, s a melyeknél többet egyetlen más prot. egyház sem szenvedett. A mi uralkodóink, kormányzóink gyakran eltértek attól az igazságtól, hogy a vallás tisztán az Istennek és az embernek az ügye, a mit a nagy autokrata I. Napoleon így fejezett ki: „A fejedelem uralma végződik ott, a hol

a lelkiismereté kezdődik“. Ennek az elvnek megsértése az ember legszentebb és legmagasabb érzelmeinek és jogainak megsértését jelenti, a mi azután egyfelől erőszakos ellenállást, revolútiót, hadakozást s ennek minden borzalmait eredményezi, másfelől meg azt, hogy a hű, jámbor és hitükért az élet kényelmét is szívesen feláldozó kegyes keresztyének türelmesen kénytelenek hordozni a lánczokat és mint néma juhoknak kell megállniok az őket nyírók előtt. Ezért a nemzeti jóllét is megköveteli a lelkiismerteti szabadság sértetlenségét.

S aztán így folytatja:

„Mindazonáltal — contrôle és liberté — magában nem elegendő az egyház számára: még hitének és életének is kell lennie. A római egyház uralma merőben külső kormányzási systema, a melynek mindenki többé-kevésbé gépiesen hódol. Isten ígéjének tekintélye úgy, a mint a protestánsok elismerik — ellenkezőleg — belső erő, a mely hatással van az indulatokra, az akaratra és az értelemre az által, hogy a Szentlélek erejével azokat megújítja és a megtért embert oda juttatja, hogy annak örömmel és ne szomorúan — szeretettel és ne félelemmel — erős belső meggyőződésből és ne ostoba s vak szolgasággal engedelmeskedjék.

Hogy a Magyar Egyház elfoglalhassa azt a helyet, a mely a többi reformált egyházak között megilleti, hatalmassá kell benne lenni az Isten gyermekei által fentartott tiszta hitnek. Engedvén az Isten szavának — hinnie kell szívével és vallomást kell tennie szájával abban, illetőleg arról, hogy: Ádám engedetlensége folytán az ember elesett, a bűn által megrontatott, — teljesen képtelen magát kiemelni abból a nyomorult állapotból, a melybe esett; — az Isten Fia emberré lett és feláldoztatott mi értünk a keresztt oltárán; — a hit által kegyelemből való megigazulás, a mely amaz áldozaton nyugszik, megszabadítja a bűnöst a megérdemelt haláltól és örök életet nyújt néki; — és végül, a Szentlélek (Isten éppen úgy, mint az Atya és Fiú) az Ige által működik a szívben felszabadítván a bűnnek hatalma alól. Szükséges hát, hogy Istennek Magyarországon levő egyháza is a szív mélyén érzett őszinteséggel vallja azt, a mit Luther s Kálvin és a többi reformátorok is vallottak:

„Az az első és fő hitcikkely, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus a mi bűneinkért halt meg és a megigazulásunkért támadt fel a halálból. Mindazok, a kik vétkeztek, ingyen kegyelemből érdemeik nélkül nyernek megigazulást a Jézus Krisztus megváltása által. Ebből a hitcikkelyből a kegyesek nem engedhetnek, ha az ég és a föld összeomlik is. Ezen a

hiten épül és sarkallik mindaz, a mit a pápa, a sátán és a világ ellen tanítunk, bizonyítunk és cselekszünk“.¹

Ha az ezekben való hit élő elv a Magyar Egyházban, ez az egyház bizton áll. Követeljük hát ez egyháztól, hogy tartsa meg a hitet, hirdesse a szószékről, tartsa ébren a szivekben. Követeljük tőle őseiért, martirjaiért. Valamikor kiválóan fénylő volt ez egyház és jelenleg is fel kellene ébrednie és újra elfoglalni helyét mi közöttünk. Talán csak veszteségek és könnyek között támadhat föl „kezei és lábai kötökkel kötözve lévén“, mint Lázárnak; de hit által él, ez elég: jutalma nem marad el. Bátran buzdíthatjuk őt mi innen Nyugat-Európából, az Alpok lábaitól, Kálvinnak ebből a szép városából, a mely mindenkor jóindulattal tekintett a magyar prot. egyházra, buzdíthatjuk ez igékkel: „Serkenj fel te, ki aluszol és kelj fel a halálból és megvilágosodik néked a Krisztus!“ (Eféz. 5, 14.)

Most még pár szóval az olvasókhöz fordul a mélytudású és nagylelkű genfi theologus, kérve őket, hogy elolvasás után ne úgy járjanak el e könyvvel, mint más könyvekkel, mert ez egy igen komoly kérelem minden igaz keresztyénhez. Az evangéliom nagy családjának egyik tagjáról sokáig megfélekedtek a többiek. Ezt a hibát jóvá kell tenni. Az Isten azt kívánja, hogy imádkozzunk, reménykedjünk és tegyünk a magyar protestánsokért hittel és szeretettel.

„Azzal zárok, — folytatja, — hogy idézem azt az imádságot, a melyet Luther mondott, midőn látta, hogy a török támadással fenyegeti Magyarországot s azután Németországot: „Im' jó az Úrnak vesszeje, hogy nagy és erős sereggel végigsöpörje Magyarországot;“ — és kívánom, hogy minden magyar és ennek a nemzetnek minden barátja imádkozza tovább a nagy reformátorral: —

„Úr Isten könyörülj a szegény népen. Szégyenítsd meg a gonoszt a Te nagy hatalmaddal. Védj a Te egyházadat a Te elleneid ellen. Dicsőítsd meg a Te Fiadat. Ne nézd a mi bűneinket. Add nekünk a Te Szent Lelkedet és engedj nekünk igaz és bizonyos ismeretet a Te tiszta igéről. Amen!“

... Mondjuk utána mi is: Amen! Amen! ...

Rákospalota.

Takaró Géza.

¹ „Hic primus et principalis articulus est, quod Jesus Christus Deus et a Dominus noster sit propter peccata nostra mortuus, et propter justitiam nostram resurrexerit. Omnes peccaverunt et justificantur gratis, absque operibus, seu meritis propriis, ex ipsius gratiâ, per redemptionem, quae est in Christo Jesu et in sanguine ejus . . . De hoc articulo cedere nemo piorum potest, etiam si coelum et terra ac omnia corruant (!) In hoc articulo sita sunt et consistant omnia quae contra papam, diabolum, et universum mundum, in vita nostra docemus, testamur, et agimus“. Artic. Smalk. II.)

T Á R C Z A.

Ziegler paedagogikája.

Ziegler, strassburgi egyetemi tanár, egy nagyobb közönség előtt tartott előadásait összegyűjtötte és kiadta egy kis könyvben.¹ Maga bevallja könyvéhez írott előszavában, hogy a polemizálást és a támadást nem mindig kerülte előadásában, mert hiszen „*a hol népünk nevelésének komoly kérdéseiről van szó, ott véleményünk nyilvánításában nem szabad tartózkodóknak és óvatosaknak lennünk*“. Különben is a német paedagogika annyira kitaposott nyomokon halad, hogy itt az ideje a már ismert dolgokat más oldalról is bemutatni. És tényleg, Ziegler oly bátorsággal és olyan őszintén mondja el mindig a maga véleményét, hogy e bátorság és őszinteség tiszteletet érdemel még akkor is, ha nem mindenben értünk vele egyet. A könyv hat előadást foglal magában. Az első előadás szól a *nevelés céljáról és motivumairól*; a 2-ik a *nevelés eszközeiről*, a 3-ik az *intellectuális nevelésről*, a 4-ik az *érzés és az akarat neveléséről*, az 5-ik az *aesthetikai nevelésről* és végül a hatodik előadás arra a kérdésre ad feleletet, *hogy ki neveljen?* A könyv tehát három főrésze oszlik: I. *A nevelés célja és motivumai*. II. *A nevelés eszközei*. III. *A nevelés organizációja*. E három főrész képezi a keretet, melyben a hat előadás elhelyezkedik.

Ottó Ernst darabjában (Flachsmann als Erzieher) az iskolatanácsos e kérdést veti fel: Herbart-e vagy Natorp?

¹ Th. Ziegler: Allgemeine Pädagogik 2. Aufl. Verlag von. B. I. Teubner in Leipzig Berlin. (Aus Natur- und Geisterwelt 33. Bd.)

Ziegler, ha a kettő közül kellene választania, teljes határozottsággal döntene Natorp mellett, mivel Herbart paedagogikája, mint nehéz Alp akadályozza a nevelés fejlődését. Ha azonban szabadon lehetne választania, úgy a theoriák közül a *Schleiermacherét* választaná, mivel ő volt az első, ki a paedagogika problémáit felismerte s annak kérdéseit helyesen formulázta. Hogy azután milyen feleletet adott e kérdésben Schleiermacher, az Ziegler előtt nem bir fontossággal, mivel a paedagogikában, miként Münch megjegyzi, éppen úgy vannak Antinomiák, mint vannak a Kritik der reinen Vernunftban. *A paedagogikában nem a methodus, hanem az ember a fő.* Mivel a paedagogika napjaink nagy sociális kérdésének egy részét képezi, nemcsak a divatot követjük, midőn *sociális paedagogikáról* beszélünk. A népnevelésnek alapos reformjára van szükségünk erkölcs-sociális értelemben és szellemben. E reform érdekében Ziegler nemcsak leír és theoriákat állít fel, hanem mint igazi philosophus, éles és metsző kritikát gyakorol, a nélkül, hogy kész reformtervet tartogatna a zsebében.

Mielőtt azonban fejtegetéseibe fogna Ziegler, felteszi a kérdést, hogy *vajjon lehetséges-e általános érvényű paedagogika?* Lehetséges; a mennyiben a paedagogikának alapja a lélektan és ethika: a lélektan az alap, melyből kiindulunk, az ethika pedig a cél mutatja, a mely felé haladnunk kell. Zieglernek igaza van: *a mai paedagogika alapja a lélektan és ethika; mi azonban azt hisszük, hogy rövid idő alatt az ethika helyét az axiologia fogja elfoglalni s ez által a neveléstan szilárdabb alapra lesz fektethető.*

Ez általános bevezetés után áttér Ziegler a nevelés céljának és motivumainak tárgyalására. Szerinte nevelni annyit tesz, *mint tervszerűen hatni a növendék fejlődésére*, tehát a nevelés terv- és célszerű kell, hogy legyen. A cél pedig nem a nevelőben van és nem is csak a jövő időben, hanem a gyermekben, a kit nevelünk és annak jelenében is. Ezért mondja Rousseau, sőt már Montaigne, hogy a gyermekben meg kell érteni a gyermeket és respectálni kell. A ki félreismeri e gondolatot, az megrabolja a gyermeket, elpusztítja annak gyermekkorát, túltömve őt teherrel s munkával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jövővel mit sem kell gondolnunk. A gyermekben tekinteni kell a gyermeket, de egyszersmind iparkodni kell, emberré nevelni őt; *a nevelés legfőbb célja: az embert emberré nevelni.* Az így nevelt ifjú nemcsak mint egyén lesz kiváló, hanem a társadalomnak is hasznos tagja lesz, mivel a társadalomnak éppen emberekre

van szüksége. Ezért tulajdonképen minden paedagogika sociális paedagogika s így a „sociális“ szó odabiggyesztése előttünk felesleges tautológiának tűnik fel. A kiváló egyén a társadalomnak is kiváló tagja lesz.

A mi a *nevelés motivumait* illeti, ezek Ziegler szerint igen sok tekintetben összeesnek annak céljával. Már a kis gyermekben megvan az ösztön arra, hogy tanuljon s képezze magát. E mellett ott van, mint a nevelést meghatározó motívum, a tekintély és tisztelet gondolata, mely tekintély és tisztelet a képzett embereknek jut osztályrészül. E motívumok közé számítja Ziegler azt is, hogy az ember az alatt, a míg *embert* nevel, éppen úgy alkot, mint a művész s ez által egy ideális műremeket igyekszik teremteni. Így vannak paedagogiai zsenik, a kiknek a nevelés éppen olyan nagy örömet okoz, mint a művésznak a teremtés; kiknek a nevelés belső hivatás, öncél s a kik éppen ezért nem is tudnának egyebek lenni, csak nevelők. Pl. Pestalozzi, Sokrates stb. E paedagogiai erosból kell lenni minden nevelőben egy cseppnek, mert különben hivatala teherré válik s nevelése többé nem művészet, hanem utált mesterség.

Művének második főrészében *a nevelés eszközeiről beszél* Ziegler és megkülönbözteti *a testi, physicali, az intellectuális nevelést, az akarat és érzelem nevelését, végül pedig az aesthetikai nevelést.* A testi nevelésénél különösen arra figyelmeztet, hogy a serdülő gyermeket ne tömjék túl munkával, mivel az ő tulajdonképeni eleme a játék, mely nem egyéb, mint a gyermek erő- és szabadságérzetének nyilvánulása. De nevelő eszköz is a játék, mivel benne igen sokszor jelentkezik a gyermek kormányzó és organisáló ösztöne. A játéknak e nevelési fontosságát mind inkább és inkább kezdik belátni a lélektannal foglalkozók s már nem egy kitűnő munkát ismerünk, a mely a játszó gyermekkel foglalkozik. Dicséret illeti Zieglert, hogy a játéknak e nevelő hatását oly nyomatékosan hangsúlyozza munkájában. A testi nevelés eszköze az úgynevezett kézimunka is és az érzéki szervek kiképzése, mely a szemléltető oktatás által történhetik a legkönnyebben.

Az intellectuális nevelés keretében tárgyalja szerzőnk 1. *az írás és olvasás tanítását, 2. a nyelvoktatást, 3. a matematika tanítását, 4. a történet- és természettudományok tanítását.* Az írás és olvasás tanításánál mindig szem előtt kell tartani, hogy mindkettő csak eszköz és pedig mechanikus és formális eszköz. Különösen elítéli Ziegler az íráshibákat hajhászó iskola-mestereket. Az anyanyelv tanítására nézve azt jegyzi meg szerzőnk, hogy az anyanyelv grammatikáját csak olyan isko-

lában kell különösebben tanítani, a melyekben semmiféle idegen nyelv nem taníttatik. A melyik iskolában azonban idegen nyelvek is taníttatnak, az olyan iskolában az anyanyelv grammatikai tanítása nemcsak felesleges, de határozottan káros is. Latin, görög, francia, német, angol grammatikával úgy is túl van nyomorítva a tanuló annyira, hogy egész szellemi élete a grammatikába fülad. A hol tehát több nyelv taníttatik, teljesen elégséges, ha csak egy nyelven traktáltatik a grammatika.

A mi a holt nyelvek kérdését illeti, erre nézve azt vallja, Ziegler, hogy a latin nyelv tanításától a latin dolgozatok készítése merőben kihagyandó s igazat ad Chamberlainnak, ki szerint iskoláink a latin nyelv dédelgetése által valóságos „sterilizáló intézetekké” váltak. A míg a latin nyelv tanítását utilistikus okok igazolják, addig a görög nyelv tanítása mellett csak idealistikus okok hozhatók fel. *A görög nyelv ismerete önmagában értékes.* A görög nyelv tudása nélkül lehet valaki művelt ember, mondja Ziegler s éppen ezért lassanként hozzá kell szoknunk ahhoz, hogy görög nyelv nélkül való műveltséget is el tudjunk képzelni. A matematikai oktatást különösebben azért hangsúlyozza szerzőnk, mivel ez egy út a sok közül, melyek a philosophiához vezetnek. A történelem tanításánál igen sok ideig abban a hiszemben voltak az emberek (nálunk még ma is abban vannak!), hogy történelem alatt csak a politikai történelmet kell értenünk s éppen ezért a művelődéstörténetre igen kevés vagy éppen semmi gondot sem fordítottak. (Nálunk még ma sem fordítanak!) *A kettőt: politikai és culturtörténetet arányosan kell tanítani, mert az ember egyfelől politikai lény, a mint már Aristoteles tanítá, másfelől azonban intellektuális lény is. A természettudományoknak intenzívebb oktatását sürgeti Ziegler.*

Ha áttekintünk a tantárgyak eme nagy számán, lehetetlen nem látnunk, hogy míg a régi latin-iskolákban bizonyos egység uralkodott, addig a mai iskoláinkban az utraquismus uralkodik: a humanistikus és realistikus szakoknak egybekapcsolása. Hol van tehát az a bizonyos egység, melyet a paedagogika követel? Az iskola nem ad egységes kiképzést, mivel nem *kiképez*, hanem csak *előkészít* a kiképzésre. Azt a bizonyos egységet tehát az ember iskolaévei után kell, hogy megszerezze. Mindazonáltal vagy ha úgy tetszik, éppen azért kell, hogy az egyes tárgyak egy bizonyos központ felé irányuljanak, hogy képesek legyenek egységes élet- és világnézetet adni. Ezért szükséges, hogy minden tantárgyat bizonyos philosophiai szellemben tanítsunk s ez csak úgy érhető el, ha a tanítók nem egyoldalú szakemberek csupán, nem

kicsinyeskedő specialisták, hanem philosophiai képzettségű férfiak. A tanítónak minden tanításában az egész iskolára kell gondolnia s az egész emberre. Az egységet tehát a philosophiai szellemben való tanítás adja meg, a mely szellem a tanítót egységes személyiséggé teszi.

Ha csak az intellectuális nevelést tartanók szem előtt, nevelésünk egyoldalú lenne; szükséges tehát nevelnünk az ember érzés és akarat világát is. E célra szolgál a vallásos és erkölcsi nevelés. A vallásos nevelés problémája egyik legnehezebb kérdése a paedagogikának; ezt bizonyítja már az is, hogy a vallástanítás, a mint Ziegler mondja, különösen felsőbb iskolákban egészen miserabilis. Ennek egyik főoka az, hogy még a vallástanítás céljával sem vagyunk tisztában. A vallásos érzés felébresztése nem az iskola, hanem a szülőiház, s különösen éppen az anya feladata; nem hiába nevezi Pestalozzi az anyát közvetítőnek Isten és a gyermek között. E vallásos érzés felébresztésére a templom sem alkalmas, mivel a mi istentiszteletünk a felnőttek számára való első sorban s éppen ezért nem tartja szem előtt a gyermeki kedély szükségleteit. Éppen ezért helytelen dolog kényszeríteni a gyermeket a templomba menésre, mert ezáltal csak azt érzük el, hogy a templom és unalom associálódnak a zsenge gyermeki elmében s e gyermekkorbeli associatio éreztetni fogja hatalmát a már felnőtt ember lelkében is. Elítélendő amaz általános szokás, mely szerint a gyermekeket az iskolában bizonyos gépies rend szerint imádkozásra kényszerítik. Az ilyen imádkozásuk nincs éppen semmiféle jó hatású, rossz azonban annál több. Az ilyen imádkozás opus operatum jelleggel fog bírni. E nézetet támogatja egy olyan mély vallásos érzésű ember tekintélye, mint a milyen volt Schleiermacher.

A problema igazán a vallástanítás kérdésénél válik nehezzé. A keresztyén dogmatika a platoni és aristotelesi philosophia alapján épült fel. E két philosophia azonban rendre-rendre elveszté uralmát s helyébe a modern philosophia s modern természettudomány lép. Ekként a ker. dogmatika s a modern világnézet között szakadás áll elő. Az már most a kérdés, hogy a gyerekeknek mégis a dogmatika alapján tanítsuk-e a keresztyén vallást? A r. kath. egyház helyzete könnyű: tanítja a maga hagyományos tanát és dogmáit. Igen sokan csak azt a kivezető utat látják, hogy el kell törölni az egész vallásoktatást. Legyen az az egyház s a lelkészek dolga. *A vallás azonban sociális tényező, történeti jelenség, társadalomképező s mint ilyent feltétlenül tanítani kell.* A kérdés megoldása tehát ily módon alig lehetséges. A vallás nem hagyja a maga jogait,

de nem hagyja a tudomány sem. Ez ellentét megoldásán még sokat fogják törni fejüket philosophusok és theologusok: annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy az iskola talaján e probléma semmiképpen sem oldható meg. Bizonyos gyakorlati szabályok adhatók mégis, melyek mellett a problema élessége bizonyos fokig tompítható. Első sorban is legyen a tanító teljesen tisztában a vallás lényegével s ismerje a vallás philosophiáját. Továbbá ne legyen a vallástanítás szárazon dogmatikus; ezért Ziegler a káté tanítását sem tartja helyes dolognak. Mindenekelőtt pedig szükséges, hogy a tanító képes legyen beleélni magát az ó- és az új-testamentom világába és csak azt tanítsa a tanulóknak, a mi feltétlenül értékes. Szükséges továbbá a gyermeket az ő naiv hitében meghagyni, a mig csak lehet. Mihelyt azonban ez a naiv hit eltűnt, szükséges a tanulót azonnal őszintén és nyíltan felvilágosítani, mert a vallástanításnál is az erkölcsi igazság és a tudományos őszinteség a fődolog. És végül óhajtandó, hogy a felsőbb osztályok tanulói több vallástörténetet tanuljanak, mert hiszen — mondja Ziegler — Zoroaster és Buddha vallásának is vannak értékes elemei.

A vallásos nevelés kérdése önkényt vezet át az *erkölcsi nevelés* tárgyalására. Az erkölcsi nevelésnek legtöbb szolgálatot kétségtelentül a vallástanító tehet. Mert éppen az a keresztyén vallás legfőbb értéke, hogy teljes mértékben erkölcsi vallás. A vallástanítón kívül azonban minden tanítónak arra kell törekednie, hogy tanítványjaiban az erkölcsi érzéseket felébreszsze, azokat erősítse. Így mindjárt a világtörténet tanításának nyílik bőséges alkalom az erkölcsi nevelésre; a történet ugyanis, a mint Schleiermacher mondá, nem egyéb, mint illusztrált ethika. Az irodalomtörténet tanításánál pedig az egyes olvasmányok kijelölésében tartsuk mindig szem előtt az erkölcsi nevelést. Ha így fogjuk fel a dolgot, úgy nincsen szükség külön erkölcsstan tanítására. Az erkölcsi nevelés másik eszköze az erkölcsi szoktatás, valamint a jutalmazás és büntetés. A jutalmazásban azonban mindig szigorúan vigyáznunk kell, hogy túlságosan ne fektessük erre a súlyt, mivel igen könnyen megtörténhetik, hogy a tanulók hozzászokva a jutalomhoz, csak a jutalom kedvéért teszik a jót. A büntetést is ne úgy alkalmazzuk, mintha az által megtorolni akarnánk, hanem úgy, mint a javításnak egyik eszközét. Mindig fontolóra kell venni, hogy az iskola nem törvényszék s nem javítóintézet. Az erkölcsi nevelés igen fontos eszköze az iskolában uralkodó jó szellem és erkölcsi milieu. Az iskolatársi és baráti

viszonynak nemcsak poesise van, hanem megbecsülhetetlen ethikai értéke is.

Az intellectuális, a vallási és erkölcsi nevelés mellett helyet követel magának az aesthetikai nevelés is. Az aesthetikai nevelés egyik főeszköze a rajztanítás, mint a mely egészen alkalmas dolog arra, hogy bevezetésül szolgáljon a képzőművészetekhez. A rajztanítás közben fejlődik színérzékünk, megtanulunk művészien látni és szemlélni, erősödik megfigyelőképességünk, ügyesedik kezünk, hozzászokván, hogy csak eszünknek engedelmeskedjék s hű kifejezője legyen gondolatainknak. A rajz mellett fontos eszköze az aesthetikai nevelésnek a zene. Ez által kettős célt értünk el: iskolázzuk hangunkat és képezzük hallásunkat. Végül meg kell említenünk a természet élvezésében való örömet, mint az aesthetikai nevelésnek egyik legfontosabb eszközét.

Könyvének harmadik főrészében, arra a kérdésre keres feleletet Ziegler, *hogy ki neveljen és ki neveltessek?*

Arra a kérdésre, hogy ki neveljen, első sorban azt kell feleltünk, hogy a szülők. Mivel azonban nem minden szülő képes gyermekeit nevelni, azért szükség van nyilvános és közös nevelésre. Mivel továbbá az egyes községek vagy egyes családok nem képesek iskolát tartani fenn, ezért a nevelés első sorban és főleg az állam feladata. Az állammal azonban e tekintetben igen erősen versenyezik az egyház. *A nevelés állami feladat.* A modern idők és felfogás az egyháznak nevelői, illetve oktató jogát mind inkább és inkább kétségbevonják. Maga az igazi népnevelés is az egyházzellenes felvilágosodottságnak köszönhető. Szóval, Ziegler minden habozás nélkül mondja ki: *az iskola ma az államé és nem az egyházé.* Az úgynevezett magániskoláknak szerzőnk nem barátja, habár elismeri, hogy ilyen iskolák felállítására az egyeseknek joguk van. A simultan iskolák kérdésében pedig azt a felfogást vallja Ziegler, hogy a viszonyokhoz képest tényleg a simultan iskolák a legmegfelelőbbek, a simultan iskolák felekezeti válaszoktatással.

Ha az iskolázás az állam feladata, akkor *az állam feladata a tanítók képzése is.* Különösen a néptanítók oktatása szorul reformokra. Nem elég, ha a tanító a tárgyat tudja, hanem szükséges, hogy képes legyen tanítani is.

Arra a kérdésre, hogy kit kell nevelni egészen rövid feleletet ad Ziegler: *mindenkit.* Nevelni kell a szegényeket és gazdagokat, a hülyéket, siketnémákat, vakokat, tehát nem csak az egészségeseket, hanem a testileg vagy szellemileg nyomorékokat is. Mivel pedig nem minden szülő hajlandó

gyermeküket neveltetni, ezért kényszeríteni kell őket erre. Az általános tankötelezettségnek szükségszerű következménye azonban az ingyenes tanítás.

A mi az iskola-szervezetet illeti, szerzőnk határozott ellensége a nevelésügy centralisálásának, mivel a centralisatio végeredményében mindig burokratizmusra vezet. A németországi iskolázásnak kritikája fejezi be e minden tekintetben érdekes és gondolatébresztő munkát, a melyet mélyreható fejtegetéséért ajánlunk nemcsak a paedagogusok, hanem a theologusok figyelmébe is.

Kolozsvár.

Ifj. dr. Bartók György.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A magyarhoni protestáns egyház története. A művelt közönség számára *Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József* közreműködésével szerkesztette **dr. Zsilinszky Mihály.** Budapest, 1907. Nagy 8-ad rét 8+797 lap. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaság kiadása. Ára füzve 14 kor., kötve 17 kor., könyvtári félbörkötésben 19 kor.

Régi buzgó törekvés vált valósággá, a bécsi békekötés háromezázados évfordulója alkalmából, most, midőn a Athenaeum áldozatkészségéből, magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk legkiválóbb írójának, társulatunk alelnökének szerkesztésében, megjelent magyar protestáns egyházunk története, a művelt közönség számára. Nagy mulasztást követtünk el eddig is, hogy nem adtuk művelt közönségünk kezébe vértanu egyházunk történetét, hogy merithetett volna abból hitünkhöz való szilárd ragaszkodást, s öntudatra ébredhetett volna a megpróbáltatásokban és küzdelmekben annyi felemelő bizonyosságot tanusított ősről szóló emlékek olvasásánál. Vártunk, pedig egyre-másra hirdettük, hogy magyar protestáns egyházunk története mai napig sincs kellő részletességgel és alapos-sággal megírva. És míg ezen cél megvalósítását Irodalmi Társaságunktól várjuk első sorban: jóleső örömmel fogadjuk az Athenaeumtól ezt a hatalmas kötet diszmunkát és dicsérjük a kiadótársulatot, hogy a nemzeti fellelkesülés esztendejét, melyben a vallásszabadság biztosításának háromezázados emlékét ünnepeltük, s hazahoztuk kétszázados

hontalanságukból Thököly Imre és II. Rákóczi Ferencz fejedelmek hamvait, hogy itthon, a vérük áztatta édes anyaföldön találjanak végső nyugalmat, midőn a szivek együtt dobbantak, a közös harcok, szenvedések emlékei felújultak, ezen alkalmat felhasználva, megírta és kiadta protestáns egyházunk történetét.

Úgy a nagyérdemű szerkesztőt, mint a közreműködő derék íróársait nem kell külön bemutatnom olvasóinknak, eddigi egyháztörténeti munkálkodásukról előnyösen ismeretesek. Egyháztörténetíróink nesztora, *Farkas József*, írta a reformáció elterjedésének és megszilárdulásának, vagyis a XVI. század egyháztörténetét (1—158. l.), *dr. Zsilinszky Mihály* a XVII. század küzdelmekkel teljes történetét írta meg (159—330. l.), *Kovács Sándor* pozsonyi theol. tanár a XVIII. századi szenvedések történetét (331—564. l.) rajzolja, míg *Pokoly József* 1791-től napjainkig a vallás szabadgyakorlat s legújabb kor egyháztörténetét ismerteti (565—770. l.). Szerzők azt tűzték ki célul, hogy ne száraz tudományos munkát adjanak a művelt közönség kezébe, hanem olyant, mely a tudományos kutatás eredményét felhasználva, középen áll a tudományos és tisztán népszerűsítő vállalatok között és míg így egyfelől adataik teljesen megbízhatók, másfelől munkájuk a művelt közönség által is élvezhető formában van írva, s a kor színvonalán áll.

Irányára nézve, szerkesztőnk azt mondja az előszóban, hogy az írók szemük előtt tartották a történetírás azon szabályát, mely egyedül az igazság felderítését és a tudomány szolgálatát tartja a történetíró főfeladatául. Ehhez képest a történelmi tények megállapításánál, minden pártirányzattól menten, részrehajlatlanul egyedül a történelmi igazság feltüntetésére törekedtek. Nem elégedtek meg azzal, hogy az egyháznak csupán drámai jelenetekben gazdag külső történetével foglalkozzanak, hanem igyekeztek behatolni az egyház belső életébe is; jelesen fel akarták tüntetni az egyházi közigazgatás lassú fejlődését, a lelkészek és tanítók működésének eredményét és pedig nemcsak irodalmi harcokban, hanem a nép vallás-erkölcsi életében is. Munkájukat valóban kiválóan korszakos jelentőségűvé avatja az a tény, hogy nem csupán a protestáns egyház külső fejlődésének történetét nyújtja, hanem felöleli annak belső életét is; kiterjeszkedik az egyházi élet, az iskolaügy és az irodalmi viszonyok ismertetésére.

Aligha van nemzet, melynek élete oly gazdag lett volna változatos eseményekben, s melynek története oly felemelő és magasatos volna az alkotmányáért és nemzeti önállósága s szabadságáért, évszázadokon keresztül, csaknem megszakítás

nélkül folytatott küzdelmekben, mint magyar nemzetünké. Ugyancsak elmondhatjuk magyar protestáns egyházunk történetéről is. Hiszen a nemzeti szabadságért folytatott küzdelmet, a reformáció hajnalától kezdve nyomon kíséri a vallás- és lelkiismereti szabadság kivívásáért indított harcz, mely éppen oly jogosult, éppen oly nemes, éppen oly elszánt volt, mint a politikai szabadság védelme, a mely éppen oly sok áldozatot és vértanút kívánt, mint amaz. Szükséges tehát az ősök küzdelmeinek, hithűségének emlékezetünkbe való felidézése, hogy tudjuk igazán mérlegelni, milyen nagy kincsünk nekünk az ő évszázados kitartó vívmányaik eredménye, a lelkiismereti szabadság, hogy egyházunk történetének olvasása, megismerése közben, egy szent elhatározás keljen keblünkben, hogy a mi dicsőt, nagyot történelmünk termelt, azt mi is igyekezzünk megvalósítani; a mi gyász és fájdalom van benne, azt vésstük mélyen szivünkbe, hogy sem gyarlóságból, sem kislelkűségből a gyenge és kishitű nemzedékek ösvényére valahogy ne lépjünk.

Mit mondjak még annak bizonyítására, hogy az egyházunkhoz, s annak intézményeihez való öntudatos ragaszkodás, szeretet felkeltésére és ápolására, milyen nagy befolyást gyakorol egy ilyen könyv. A helyett, hogy erről tovább is érvelnék, felveszem azt kezembe, s bemutatom tartalmát főbb vonásaiban.

Mielőtt a magyar reformáció történetét vennénk, mintegy bevezetésül, a *vallásjavítás történetéről általában* nyerünk egy meghatóan szép képet, melyet az előreformátoroknak, Vald Péternek, Viklif Jánosnak és Husz Jánosnak munkálkodása egészít ki. Ezt követi dr. *Luther Márton és a német reformáció* (14—19. l.), majd *Zwingli és a német-svájci reformáció* (20—24. l.), végül *Kálvin János és a francia-svájci reformáció* (24—30. l.) ismertetése classikus szépséggel és rövidezséggel, mely a reformáció elért eredményeit összegezi. *A reformáció előkészítése s bejövetele hazánkba* (31—35. l.) című fejezetben a keresztyén vallásra térést, Vald és Husz követőinek elterjedését olvassuk s mindez rávezet mintegy a magyarországi reformáció terjedése, első terjesztői és pártfogói (36—45. l.) felsorolására. Ha kifogásolom is ezen fejezet régies kiinduló pontját: „a németországi kereskedők sűrűn ellátogattak a magyarországi vásárookra, a magyar kereskedők még sűrűbben keresték fel Németországot, a világhírű lipcei vásárokat s magukkal hozták Luther iratait“ s felemlitem, miért nem keresi a magyarországi viszonyokban a reformáció jogosultságát, az egészet mégis sikerültnek tartom. *A vallásjaví-*

tás a mohácsi vész után (46—71. l.) című negyedik fejezet is szép összefoglaló kép; de tisztelnél fogva kötelességem rámutatni néhány apróbb tévedésre. A 49. lapon Szilvási Mihály s.-aljaújhelyi pap, Siklósi Mihály Perényi Péter udvari papjaként szerepel; mint Szilády Áron kimutatta ez a két személy egy és ugyanaz. A tolnai egyházat nem Tövisi *Mátyás* (52. l.), hanem *Máté* (Prot. Szemle 1898. 324. l.) alapította. Szegedi laskói pap korában nem 35 egyházban teljesítette püspöki tisztét s nem a pécsi bég fogatta el (55. l.), hanem a kaposvári és a Dráva mellett levő összes egyházak püspöke volt. Gallust, nem Dudics Endre pécsi (56. l.), hanem Oláh Miklós esztergomi érsek panaszára üzette ki Miksa Nagyszombatból 1565. jan. 28. Ugyanitt az évszám is így javítandó.

Teljesen hű, tárgyilagos a reformáció híveinek egyházakká s külön felekezetekké való alakulását ismertető V. fejezet (72—99. l.), melyben a lutheri és kálvini irány hódításait, a külön szervezkedés céljából tartott zsinatok tárgyalásait s azok eredményét, valódi történetirői pártatlansággal előadva, olvassuk. Csupán azt kívánom megjegyezni, hogy Dévai nem 1541. után (84. l.), hanem teljes hitelt érdemlően, már 1538-tól, hittani kézikönyve megjelenése óta kálvini értelemben tanított. Ugyanilyen, az eseményeknek minden rokon- vagy ellenszenv nélküli elbeszélését szemlélhetjük a *szentháromság ellenes irány, unitáriusok* című VII. fejezetben (105—122. l.) De téves azon adat, mintha Huszár Gál 1561-ben Debreczenben lelkész lett volna (107. l.), ő itt csak átutazó menekült volt s könyvnyomtatással foglalkozott. A *templomok, lelkészek, kormányzók*-ról szóló előző fejezetben (100—104. l.) az istentiszteleti helyekről, ezek építéséről, a lelkészek tanulásáról, felavatásáról s a XVI. századi egyházkormányzási eljárásokról nyerünk egy szépen megírt rajzot. Mikor már így kidomborítva mindenütt látjuk hazánkban a reformáció elterjedését, megszilárdulását, szervezkedését, akkor átmegy szerzőnk *Ferdinánd és Miksa uralkodása* alatt levő külső történet s a róm. kath. egyház új életrekeltésének tárgyalására (123—136. l.), mely a legszebben írt fejezetek közé tartozik, a *Rudolf uralkodása* és az ellenreformációról írt IX. fejezettel (137—158. l.) egytt.

Csak sajnálnunk kell, hogy a XVI. századi prot. iskoláinkról egy külön fejezetben nincsen szó. Ám igazságtalanság lenne, ha e nélkül is, minden elismerésünket nem nyilvánítanánk a lelkes és lelkesítő előadásért a nagyérdemű szerzőnek.

Dicsőségteljes forduloponthez értünk. A hazai és a lelkiismereti szabadság biztosításáért vívott harcokat, az ese-

ményekhez és a tárgyhoz egyiránt méltó keretben maga a tudós szerkesztő rajzolja és megragadó színekkel ecseteli *Bocskay István felkelése, a bécsi béke s ennek az ország törvényei közé beiktatása (1608)* című X. fejezetet (159—171. l.), melyből illusztrálásul álljon itt egy kis részlet: „A bécsi béke és az ennek kiegészítésére szolgáló 1608-iki törvények a római katolikus és a két protestáns egyház jogi helyzetének és azok egymáshoz való viszonyának megállapításánál, a jog-egyenlőség és viszonyosság elvéből indulván ki, egyelőre ama reményt ébreszthették, hogy a nyolcz évtizeden keresztül folyt adáz vallási versengések, felekezeti zaklatások véget érnek, hogy a szabad vallásgyakorlatot nyert egyházak békéjét nem fogják durva erőszakoskodások, jogtalan jogfosztások zavarni, hanem a magukat Krisztus hiveinek vallók, a szeretet munkában, a valláserkölcsei élet nemesítésében, az általános műveltség fejlesztésében fognak ezentúl egymással versenyezni... Igen ám ha... Ha egyfelől az úgynevezett uralkodó egyháznak, a nagyhatalmat és gazdagságot fél évezreden át megszokott főpapjai ki tudtak volna békülni a lelkiismeret szabadságának gondolatával és furfangos törökkel át meg át nem lyuggatták volna azon mégpecsételt és királyi esküvel szentesített pergamenteket, melyekre a két protestáns egyház szabadságát biztosító törvények voltak felírva; és ha másfelől az és annak utódai, a kivel Bocskay a békét megkötötte, belátták volna, hogy a győztes szabadsághős nemcsak hitét, nemzetét és ezek szabadságát szerette, de a hazája felett uralkodó háznak, a Habsburg-háznak az érdekeit is hiven munkálta; ha belátták volna, — *a mint ezt Rudolf királynak egyik késő, utóda, közel háromszáz év múltával belátta,* — hogy Bocskay nemcsak arra szerzett érdemeket, hogy hitrokonai s a magyar nemzet igaz fiai hiven őrizték annak áldott emlékezetét lelkükben háromszáz éven keresztül, hanem arra is, hogy az uralkodóház ércszoborral örökítse meg emlékét.“

Örök igazságú aranyszavak ezek; keresetlen, igaz őszinteség bensőségteljes hitből fakadt meggyőződés szól belőlük. Minden hazáját szerető magyar embernek, felekezeti különbség nélkül, kezébe kellene adni ezt a könyvet, hogy olvassa el és gondolkodjék. Hová fejlődhetett volna nemzetünk, ha a külső ellenségekkel való szakadatlan harcok mellett, a belső, a társadalmi és felekezeti harcok is nem gyengítik erejét és nem gátolják természetes fejlődésében!

A XI. fejezet a protestáns egyház 1608—1711. tartó külső történetét rajzolja (172—220. l.) az előbbirt szellemben, tárgyilagos, minden felekezeti elfogultságtól ment hűséggel.

Talán éppen felekezeti túlságos érzékenységből szól oly röviden az 1674. pozsonyi vértörvényszékről, a gályarabságról, hogy ezekkel együtt az egész decenniumról csupán három lapnyi szöveget kapunk, pedig ártatlan hitfeleink ekkori üldözése a művelt Európa figyelmét, részvétét és közbelépését eredményezte, de úgy látom nem akarta tudós szerzőnk a rég begyógyult sebeket felbontogatni s csupán a művészi kép mellékleteken szemlélhetjük azokat.

A XII. fejezetben a *prot. egyház szervezése, közigazgatása, egyházmegyei gyűlések, zsinatok ismertetését* vesszük (221—279. l.) külön az ág. ev. és külön a reform. egyház-szervezetét. Az egész cikk a XVII. századi zsinatokon megállapított törvényekről hű képet ad, csupán azt, kivánom megjegyezni, hogy Pathay István nem Kövesligeten (248. l.), hanem Köveskúton tartott zsinatot; a komjáti zsinat nem 1626-ban tilt össze (248. l.), hanem mint a 249. lapon közölt „komjáti kánonok czimlapja“ bizonyítja 1623-ban; végül, hogy ugyanazon lapon említett 1635. évi bodrogkeresztúri zsinatot, kút-főinkből nem ismerem és sajtóhibának minősíteném, ha a 251. lapon ismét 1635. évről nem lenne ezen zsinat említve s határozatai nem az 1646. szatmárnémeti zsinat előtt lennének ismertetve. Az iskolák közül az eperjesi, pozsonyi, soproni, gyulafehérvári, sárospataki és debreczeniről nyerünk szép rajzot, mint a melyek a XVI., XVII. századi többi középiskoláinkra kiváló hatást gyakoroltak.

Egy darab szépen megírt művelődéstörténet a XIII. fejezet, mely *tanrendszer, belső iskolai élet, tankönyvek, neveléstudomány, magyar encyclopaedia* cím alatt (280—308. l.) a vallási irodalomra, bibliafordítások, egyházi beszédek, énekes és imádságos könyvek ismertetésére is kiterjed, mely tanulságos előadásra csupán azon tárgyi észrevételem van, hogy Irodalmi Társaságunk Kálvin Institutiójának nem a Szenczi Molnár által lefordított későbbi bővített kiadását, hanem az 1536-iki első kiadását fordította le s adta ki. *A polemikus irodalmat* (309—328. l.) kedves, békéltető hangon ismerteti, hogy átadja a nagyérdemű szerkesztő a szót Kovács Sándornak.

Ez a fiatal egyháztörténetírónk, kiválóan szép, választékos modorban, magas színvonalon, kedvesen folyó, világos, eleven stílusban tárja elénk a szenvedésekben gazdag XVIII. század egyháztörténetét. Méltán sorakozik ez a Zsilinszky előadása mellé. *Az állam és protestantismus-ról* szóló XV. fejezetből (331—371. l.), melyben III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatti külső történetét tárgyalja egyházunknak, mutatványképen hozta Szemlénk múlt évi utolsó füzeté ennek

első felét s így bővebb ismertetésre nem szorul. Az *elnyomásról* (372—418. l.) irt XVI. fejezetben végigvezet bennünket szerzőnk a Kárpátoktól az Al-Dunáig, Morvától a Székely havasokig annyi méltatlan tildözést szenvedett hitbuzgó ősök küzdelmein, melyet fájdalom nélkül nem olvashatunk. Ugyan az egész műre áll, de kiválóan erre a korszakra alkalmazhatjuk a tudós szerkesztő ama szavait, hogy „munkájukkal nagy szolgálatot tettek a jelenkor protestáns közönségének, mely fájdalom nagyon szeret sütkérezni az ősök dicsőségének sugaraiban a nélkül, hogy alaposan ismerné a dicsőség alapját képező nagy küzdelmeket“. Adjátok ezt a könyvet, vagy ennek csak ezt a 46 lapnyi fejezetét a térítés csábításainak kitett ingadozók kezébe, lehetetlen, hogy hitüket megtagadják. Szinte hajlandó a laikus olvasó Mária Terézia kortársa, a convertita Szirmay Antal felkiáltásának hitelt adni, a ki azt írja, hogy „az utókor nem fogja elhinni a türelmetlenség és embertelenség azon eseteit, melyeket az én időmben a protestánsokon elkövettek“.

A XVIII. századi *egyházi élet* rajzát adja a XVII. fejezet (419—464. l.), melyben megszívlelésre méltó statisztikai kimutatásokat vet egybe ekkor meglevő és az előző században virágzott egyházainkról, majd ismerteti a Károly-féle vallásügyi rendeletet, az ez által teremtett helyzetet, egyházkerületeink új beosztását, az első főgondnokok, felügyelők munkálkodását, a valláserkölcsei életet, a pietista törekvéseket. A XVIII. fejezet (465—512. l.) *Az iskola és irodalom* czime alatt elősorolja, hogyan szedték el iskoláinkat, hogyan gátolták ifjaink külföldre menetelét, mily nyomasztó helyzetbe jutott irodalmunk, ismertetvén ennek kiválóbb termékeit. A sok küzdés, szenvedés után, szinte jól esik *II. József és II. Lipót* korát tárgyaló XIX. fejezet (513—562. l.) olvasása és fellélegzünk a keresztyén türelem és lelkiismereti szabadság kivívott diadalán.

A befejező részhez jutottunk; az erdélyi reform. egyház történetének méltán hirneves és tudós írója, ismertet meg bennünket ebben a XIX. század egyháztörténetével, mesterien festvén a legújabb kor kimagasló eseményeit a XX. és XXI. fejezetben; amannak *Uralkodó és bevett vallás*, ennek *Vallás-egyenlőség* címet adván. Valóban *új élet kezdete* (565—596. l.) virradt az 1791. XXVI. törvénycikkkel prot. egyházunkra, mely csak jogával élt, midőn a budai és pesti zsinatokon az eddigi fejleményeknek megfelelő egyházszervezetet létesített. Művészi formában, illetőleg feldolgozásban tárja fel előttünk az eseményeket s valódi élvezettel olvassuk minden sorát. Az 597—616. lapon *Új törvény — régi egyházpolitika* czim alatt az

I. Ferencz uralkodása alatt ellentünk a törvény ellenére kezdett és folytatott elnyomási politika ármánykodásait finoman, metsző éllel ecseteli; a *restauráció hatását, szervezeti küzdelmeket* (617—638. l.) valódi történetírói érzékkel festi; kimutatván, hogy az igazság és szabadság eszméit, az ezek által kivívott jogokat félredobni nem lehet, mert a *vallás ügye az országgyűléseken* diadalt arat s a lelkiismereti szabadság nemzeti eszmévé lesz, mire a reformáció háromezredes ünnepe után, nemzetünk leghűbb fiai állanak a vallásegyesülés uniójának élére s ennek emlékére a pesti protestáns főiskola felállítását tervezik, az 1848. országgyűlés törvénybe iktatta a vallásegyenlőséget (639—675. l.). Oh de mily óriási változása következett az időknek! A vallás egyenlőség kimondását *ostromállapot* váltotta fel, s ezt a *provisorium és a pátens* (676—726. l.) követte. Az igaz hazafiak szíve ismét összedobbant, a legkiválóbb katolikus férfiak protestáns egyházunkkal egy táborban küzdöttek autonomiánk védelméért és kivívták a diadalt. *Alkotmányos egyházpolitika* (727—742. l.) váltotta fel a régi rendszert, anyaszentegyházunk *erőgyűjtéshez, új irányokhoz* (743—770. l.) kezdett, a debreczeni és budapesti zsinatokon önmagát szervezte, s a megindult evangéliumi üdvös mozgalomtól új eget és új földet várunk. És ha talán ismétlődnének rajtunk a letűnt idők küzdelmei, s szenvedései, ezek „evangéliumi egyházunkat sirba nem fektethetik, le nem rombolhatják, mert épülete amaz örök fundamentomon áll, mely egyszer vettetett, mely a *Jézus Krisztus*“.

Tartalomjegyzék, betűsoros név- és tárgymutató (771—797. l.) zárja be a hatalmas kötetet.

A mi az illusztrálást illeti, a kiadó cég mindent elkövetett, hogy a mű minél díszesebb kiállításban jelenjék meg s mintegy 300 szöveggép, 11 műmelléklet és 23 facsimile díszíti és teszi azt még értékesebbé.

Mit mondjak még? Legyen meg ez a díszmunka protestáns egyházunk valamennyi parochiáján, minden művelt világi hitsorsosunk házában, azután olvassátok és nem féltjék egyházunkat még a pokol kapuitól sem.

Thury Etele.

Varjú János: A Magyar Szellemi Művelődés Történelme. A magyar ifjúság és művelt közönség számára. Ára 6 korona. Debreczen, Csáthy Ferencz bizománya. 1907. Nagy 8r. 496 l.

Belső megelégedéssel és örömmel olvastam át *Varjú János* könyvét, s ezekkel az érzelmekkel mutatom be a Szemle olvasóinak. Valóban ritka könyv ez. Nemcsak azért, mert összefoglalva adja a nemzeti kulturánk egész történetét, a mit eddig másoknál csak részletekben találunk meg; nemcsak a benne felölelt rengeteg anyagnak ügyes elrendezéseért és áttekinthető, világos csoportosításáért; nemcsak könnyen folyó, magyaros és élvezetes előadásmódjáért, hanem nekünk, protestánsoknak főként azért, mert kisebb tévedésektől eltekintve, oly tárgyilagosan, elfogulatlanul és részrehajlatlanul látjuk benne a protestantismusnak, intézményeinek és kiváló alakjainak szellemi munkáját, művelődéstörténeti fontosságát és szerepét feltüntetve, a minőhöz a róm. kath. papi írók részéről nem igen vagyunk szokva.

Nem régen sorra vettem e folyóirat hasábjain néhány olyan újabbkori történeti könyvet, melyet a klérus tagjai irtak. Láthattuk, hogy mennyi elfogultság és felekezeti tendentia nyilatkozik meg azokban. Annál jobban esik most egy olyan műről emlékezni még, mely, bár róm. kath. papi tanár tollából eredt, annyira nem leledzik a felekezeti felfogás és párt-szemponthibájában, hogy a célzatos és felekezeti elfogultságból származott történetírás ellenében olykor még védelmébe is veszi prot. nagyjainkat, a kikben, tiszteletreméltó pártatlansággal, nem más felekezeti férfiakat, hanem nemzetünk előhaladásának és műveltségének fenkölt bajnokait látja és méltányolja. Ebből látszik az igazán emelkedett gondolkozású lélek és magyar szív, a mely képes a confessionalismus nyügeitől megszabadulni, a nemzeti szempontot a felekezeti fölé emelni s világos észszel és józan kritikával tekinteni át hazai történelmünk egész complexumát.

Varjú műve négy részre oszlik. Az első rész szól az Árpád-házi fejedelmek és királyok koráról. A második a vegyes házakból származott királyaink alatti művelődéstörténetet tárgyalja. A harmadik részt a reformáció és ellenreformáció korának nevezi s benne az 1526-tól 1711-ig terjedő időknél műveltségi viszonyait ismerteti. Végül a negyedik részben szellemi művelődésünk történetének utolsó kétszáz évéről ad összefoglaló képet. Csatolva van a könyvhöz a magyar művelődéstörténelmet tárgyaló irodalomnak és kútfőknek repertoriuma, a melynek összeállításával is hasznos munkát végzett a szerző.

Kár, hogy *név- és tárgymutatója* nincs a műnek. Ez olyan hiánya, a mit ilyen nagyterjedelmű könyvnél sajnosan érezünk s a mely nélkül ma már nagyobb művet nem bocsátanak világ elé. A repertoriumban csillaggal vannak jegyezve a tudós szerzőtől műve megírásánál használt könyvek. Ebből láthatjuk és méltányolhatjuk azt az odaadó gondot, széleskörű tanulmányt és lelkiismeretes fáradozást, melyet Varjú könyve megírására fordított.

Legvázlatosabban tárgyalja újabbkori művelődéstörténelmünket. Az óriási anyagot bajos kimerítőleg néhány lapra összeszorítani. Ennek tulajdonítható, hogy a prot. iskolákról olyan hézagos elnagyolt és halvány képet ad a szerző (365—69. l.), hogy abban távolról sem ismerünk tanintézeteinknek éppen azon korára, melyet a legvirágzóbbnak tartunk. E hiányt a szerzőnek egy újabb kiadásban, melyet szívből óhajtunk, okvetlenül pótolnia kell, hogy könyve az előző részek színvonalán álljon. Az első és második rész, a mennyire ilyen compendiosus munkánál lehetséges, elég bőven tárgyalja az illető korszakokat, híven a szerzőnek azon törekvéséhez, hogy az adatok megbízhatók és a tárgyalt korszakok áttekinthetők legyenek. Nem hallgatja és nem ferdíti el, mint némelyek a papismus és klerikalismus hatása alatt *Zsigmond*, de főleg *Mátyás* királynak a magyar szellemi művelődés előmozdítására tett megbecsülhetetlen intézkedéseit. Mindenütt a szerzőnek erős nemzeti érzéssel telített és liberális gondolkozása az irányadó.

De legjobban kitűnik ez a harmadik részben. Szeretném szóról-szóra ide iktatni, a hogy *Bethlen Gábor*-ról, I. *Rákóczi György*-ről, *Lorántffy Zsuzsánná*-ról nyilatkozik s a nemzeti műveltség érdekében kifejtett munkásságukat az olvasó elé állítja. Hogy védi Bethlent az ellenséges érzelmű *Gindely* (234. l.), I. *Rákóczi György*öt a reá haragvó *Kemény János* és *Bethlen János* (238. l.) szenvedélyből fakadó s így igazságtalan megítélése ellenében! Oly jelenség ez, a mely gondolkozóba ejthet némely olyan zelota prot. történetirót is, a ki abban tetszeleg magának, hogy a nagyjainkra halmozott rágalmak összeszedésében és kész igazságképpen való feltalálásában túllícitálni igyekszik az elfogult klerikális történetirót is. Azt írja Varjú János a műve elé tett *Tájékoztató* szóban: „Mit akarok elérni e munkával? Rá kívánok mutatni arra a tényre, hogy az *igazi történelem* fajunk szellemi, erkölcsi és politikai életrealóságát is fel tudja tüntetni; a miben kiváló, azt értéke szerint becsülni s a miben elmaradott, azt helyes bírálattal beismerni kész“. Jó lélekkel teszék bizonyosságot arról,

hogy Varjú János igazi történelmet ír. Ennek legmeggyőzőbb bizonyítéka művének harmadik része, a hol a hitelveivel ellenkező reformációról írván is, meg tudja őrizni a tisztánlátó tudós higgadtságát, a történetíró függetlenségét s pártatlanságát és a hazafinak nemzeti eszmékért, ideálokért és tettekéért való lángolását.

Hogy Varjú nagy műve nem teljesen hiba nélküli, azt nemcsak általános emberi természetünkből lehet következtetni, hanem abból is foly, hogy e mű első kísérlete a szellemi művelődéstörténetünk roppant körére kiterjedő adatok rendszeres összefoglalásának. Ilyen kísérlet nagy erőpróba és hibák nélkül nem eshetik meg. Egynéhányat, a mely bennünket prot. szempontból szorosabban érdekel, ide jegyzek.

A *reformációt* Varjú *hitújításnak* fordítja és nevezi. Mint fordítás nem fedezi a szó értelmét s mint annak a nagy szellemi mozgalomnak elnevezése, nem felel meg a lényegnek. A *hitújítás*-elnevezés, legtöbbször tendentiosusan, a r. katolikuskoknál közkeletű s ennek hódol Varjú is, de műve tartalmából kivehetőleg nem becsmérlő szándékkal, inkább chablon-szerűleg. Leghelyesebb a *reformációt* meghonosodott idegen szónak venni és fordítani nem próbálni, mert pl. ha *hitjavításnak* mondjuk, az sem felel meg teljesen az eredeti értelmének.

Tévedésen alapul, a mi a 224. lapon mondva van, hogy t. i. „a magyar királyság elnyomó törekvései ellen protestáló új hívek ezen időtől fogva (a török hódítás óta) kezdik protestánsoknak nevezni magukat“. Ismeretes a protestáns névnek 1529-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen való eredete. Ugyanezen lapon még ezt is találjuk: „Luther hívei már 1545-ben az erdődi zsinaton, Kálvinéi Méliusz Juhász Péter buzgólkodására a debreczeni zsinaton 1567-ben alakulnak önálló egyházzá“. Ez így meg nem állhat, főleg első részében.

Bizonyos félreértés és tájékozatlanság eredménye az, a mit a 227. lapon olvasunk: „Ekkor (az 1557-iki tordai gyűlés után) tartatott az a hirneves zsinati vita is az Úrvacsora kérdésében, mely Calvin tana értelmében végleg kimondotta, hogy a kenyér és bor színe alatt csak jelkép és nem valóságos Istenség értendő“. A szerző ezt *Kövári* Erdély történelméből vette, de hibásan. Nevezetesen az 1557-iki tordai gyűlés után ugyancsak Tordán 1558 június 1-én tartott zsinat az Úrvacsora kérdésében a lutheri és nem kálvini felfogást hangsúlyozta (Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház története I. köt. 116. l.), de ha azt hangsúlyozta volna is, olyan értelemben, a mint a szerző kifejti, nem tehetné volna.

A 255. lapon a gályarabságot a kor szelleméből és a

trónját féltő fejedelem aggodalmából magyarázza. Való igaz mind a két tény, de azt sem kell felednünk, hogy az I. Lipót aggodalmait a gyóntató jezsuita paterek, nemkülönben a Lobkovitzok és Kollonicsook sugalmazása táplálta és növelte. A 259. lapon ez van: „A debreczeni ref. kollégiumot *Enyingi Török Bálint* 1660-ban (hol a híres *Méliusz Juhász Péter* és *Ujfalvi Imre* buzgólkodtak) . . . a legkiválóbb prot. nagyok gyámolították“. Eltekintve a nyilván sajtóhibán (ilyen több van a műben) alapuló 1660. évtől (bizonyosan 1560 helyett), ebben az egy mondatban több ténybeli tévedés van. Először is Török Bálintot már 1541-ben Sztambulba vitte Szulimán szultán s ott haláláig (1550) fogságban tartotta. Ő tehát nem lehetett 1560-ban a debreczeni kollégium megalapítója. Ez az alapító az ő fia, *Enyingi Török János* volt. Az alapítás éve bizonytalan, de a jelek arra mutatnak, hogy 1560-nál előbb, talán már 1551-ben létesült a kollégium (A debreczeni ev. ref. főgymn. értesítője az 1894—95. évről. 6. l.). A Méliusz Péter és Ujfalvi (recte: Szilvásújfalvi) Imre neveinek együttes említése is zavarra mutat, miután amaz a XVI. század közepén, ez utóbbi pedig a végén volt a kollégium tanára és Szilvásújfalvi nem mint tanár, hanem mint a presbyterianismusért harczoló váradi espereslelkész híresült el.

A 313. lapon a „*Lorántffy* alapította sárospataki főiskoláról“ beszél a szerző. Ez is téves. Ellene is mond Varjú könyve 317. lapján, a hol ezt olvassuk: „A pataki iskola a wittenbergi szerint volt rendezve, melyet triviális iskolából *Perényi* (t. i. Péter és fia, Gábor) alakított nagyobb gimnáziummá, retorikai és felsőbb tanfolyammal, valamint theológiával“. S a sárospataki főiskola csakugyan már a *Lorántffyak* (Mihály és Zsuzsánna) előtt a *Perényiek* és *Dobó Ferencz* buzgólkodása s pártfogása mellett kifejlődött.

A 369. lapon ez áll: „Debreczenben a kormány megvonta az érettségi vizsgálat tartásának jogát (t. i. az Organisations-Entwurf németesítő törekvéseinek ellenzése miatt), melyet 1861-ig nem is kaptak vissza“. A dolog úgy van, hogy a debreczeni ref. főgimnáziumban csak két évben, 1859-ben és 60-ban nem tartottak a kormány tiltó rendelete folytán érettségi vizsgálatokat. A Varjú előadása nyomán azt lehet gondolni, hogy ez az állapot hosszabb ideig tartott.

Mindezek apróbb tévedések, melyek a derék mű valódi érdeméből alig vonnak le. Szerzőjét szívesen üdvözlöm. Az ő nemes és igazságos felfogásával egygyé tudunk forradni mindnyájan, a kik magyaroknak valljuk magunkat nemzeti érzésben és gondolatban. Az értékes művet, melyet Debreczen

város nyomdája, a reformácziónak emez ősrégi intézménye külsőleg is csinnal és izléssel állított ki, melegen ajánlom mindenkinek.

S. Szabó József.

Sárközy Imre: A nádasdi Sárközy-család. Két melléklettel és egy leszármazási táblával. Budapest, 1906. VIII. + 87 lap.

Családtörténeti monografiáink között egy számottevő kötettel gazdagította Sárközy Imre, somogynagybajomi nagybirtokos, kulturmérnök, irodalmunk ez újabban felkarolt ágát s azon czímen, hogy a Sárközy-család érdemes tagjai a multban és a jelenben reform. egyházi közéletünkben jelentékeny szerepet vittek: bemutatom az értékes munkát olvasóinknak.

A Sárközy-család Csallóközből vette eredetét és azonos az Erchy-családdal, s utóbbi nevét elhagyva az elsőt tartotta meg. Szerzőnk úgy a szakirodalmat, mint a magyar nemzeti múzeumi és országos levéltárban feltalálható okleveleket nagy szorgalommal átkutatta, de őszintén bevallja, hogy „sem a XV., sem a XVI. században szereplő Erchyek között a rokoni teljes összeköttetést megállapítani nem lehet; annak az ágnak a leszármazását, mely utóbb Sárközy néven élt tovább, szintén csak a XVI. század legelső éveitől ismerjük“. (10. l.) A család kimutatható őse nemes nádasdi Sárközy Albert mester, a ki 1510 október 10-én II. Ulászló királytól czimer-adományozó oklevelet nyert, melynek szépen sikerült hasonmását egyik mellékleten olvashatjuk. Hogy az Erchy-család a Sárközyvel azonos, egy 1511 november 19. oklevéllel igazolja szerzőnk, melylyel Szentgyörgyi és Bazini Ferencz és Farkas grófok, Pozsony vármegyében Csallóközben fekvő Nádasd falut, minden tartozékaival és hasznaival együtt, Sárközy, másként nádasdi Erchy Albert mesterre és maradékaira ruházták. Ettől kezdve pontosan, hiteles okiratokra való hivatkozással, sorolja elő a család tagjait. Albert mesternek négy fia, három leánya volt, s a harmadik fiútól, Kristóftól származtatja le őket egész 1906-ig, vagyis tiz nemzedéken keresztül, tehát a Sárközy család ma élő legifjabb tagjai 12. őstükig, hiteles okmányok alapján vissza tudnak menni.

Méltó elismerés és dicséret illeti az érdemes szerzőt szakavatott pontossággal, nagy utánjárással irt munkájáért, az egészen átvonuló református szelleméért, egyházunk s annak intézményeiről nyilvánított szilárd hitbeli meggyőződéséért, azon igaz és nyílt mondásáért, hogy egyházunk minden hív tagjának kötelessége annak javát önzetlentül szolgálni.

Érdekesen adja elő szerzőnk a család Komáromba menetelét, majd Győrben történt letelepedését, majd Sárközy Jánosnak a XVII. század végén Somogyba költözését, nagybajomi birtokszerzését, a ki előbb főszolgabíró, majd 1717—1722. somogyi alispán volt, nagykiterjedésű birtokokat szerzett, hitsorsosait gyámolította, a kiskomáromi régi egyház anyakönyvét 1716-ban megőrzés végett átvette, mely ma kerületi levéltárunkban van. Fiai közül *János* kapta Kiskorpádöt, s alapította a család idősebb ágát, mely fiágon 1899 február 3-án kihalt Sárközy Miklósban; *Antal* kapta Kisasszondöt, s alapította a család ifjabb ágát, mely ma is virágzik.

A Sárközy-család egyházi munkálkodásáról felemlitem, hogy a belső somogyi egyházmegye első segédgondnoka *Sárközy János* volt 1751—1758. Kiskorpádra ő vitt be reform. levitát; fia, János, ugyanitt templomot építtetett, lelkész részére évi 60 frtot rendelt, a csurgói iskolában 4000 pengő forint alapítványt tett, s könyvtárát is ennek adományozta. Sárközy János halála után, az ifjabb ágból *Sárközy Antal* volt a belső-somogyi egyházmegye segédgondnoka 1760—1779. hivatali buzgóságának szép példája az a 388. ivrétű lapra terjedő fejezékönyv, melybe az egyházmegye életére vonatkozó okmányokat összegyűjtötte. Fia, *Sárközy István*, 52 évig 1793—1845-ig volt segédgondnok, a budai zsinaton felvetette egy Somogyban felállítandó gimnázium eszméjét, mely célra ingyen telket ajánlott fel Nagybajomban, s midőn az ő buzgóságát Festic György ajánlata felülmulta, a grófnak jobb keze lett a csurgói gimnázium építése és berendezése körül. Fia, *Sárközy Albert*, előbb Somogymegye al-, majd főispánja, 1845—1860. volt segédgondnok. Fiai: *Titusz*, tanácsbíró, megírta a kisasszondi reform. egyház történetét, mely a dunántúli egyházkerület 1875. névtárában jelent meg, *Sárközy Dénes* pedig 1861-ben tanácsbíró, majd 1879—1891. a belső-somogyi egyházmegye gondnoka volt; testvére *Sárközy Béla*, orsz. képviselő, 1867-ben a külső-somogyi egyházmegye, tanácsbírája, majd 1892—1905. gondnoka volt, fia Béla, a mostani somogyi alispán pedig a dunántúli egyházkerület tanácsbírája. *Sárközy Kázmér* a vértessaljai egyházmegye gondnoka volt, *Sárközy Aurél* kir. kamarás, főispán, a drégelypalánki egyházmegye gondnoka 1902 óta. Tehát Sárközy Albertnek négy egyházmegyei gondnok fia volt, s a ma élők az ősekhöz méltó hitbuzgósággal szolgálják szeretett egyházuk ügyét.

Az a diszes család, mely másfél század óta nevelt egyházmegyei gondnokokat és sok buzgó tagot egyházunknak, éljen és viruljon az idők végéig.

Thury Etele.

b) Külföldi irodalom.

A. Bossert: Calvin. Paris, 1906. Hachette et Cie. 222 lap. Ára 2 fr.

Ez az életrajz a Hachette-czég „*Les grand écrivains français*“ czimű vállalatában jelent meg, a mely a nagy francia írók életrajzát, egy-egy heliogravure-arczképpel díszítve, az írásművészet legelőkelőbb mestereinek feldolgozásában, olcsó áron nyújtja. A főczél ez életrajzoknál az irodalomtörténeti kutatások és aesthetikai méltatások eredményeinek teljes felhasználása — és a művészi előadás. A vállalatban eddig, 20 éves fennállása alatt, mintegy 50 életrajz jelent meg, közötté a francia irodalom legkiválóbb, világszerte bámult alakjainak (Voltaire, Rousseau, Diderot, d’Alembert, V. Hugo, Pascal, Descartes, Racine, Corneille, Mme de Sévigné, Mme de Staël, Boileau, Dumas pére, Chateaubriand stb.) életrajzai; s az életrajzok írói közt ott találjuk egy G. Boissier, Jules Simon, Albert Sorel, Leon Say, G. Paris, J. Bertrand, G. Lanson, P. Janet, A. Chupuet, A. Fouillée, J. Reinach, Paul Stapfer, G. Larroumet, E. Faguet, E. Boutroux, szóval a jelenkori francia irodalom legszebb hangzású neveit.

Az előttünk fekvő életrajz szerzőjének, Bossertnek nevét nem ismerem; de annyit, művének átolvasása után kimondhatok róla, hogy jól ismeri a kort és jól ismeri hősét, s tollát sem jobb-, sem balfelé nem vezeti elfogultság, részrehajlás; hogy művéből erőteljesen, plasztikusan emelkedik ki előttünk Kálvin alakja: a nagy reformátor, a kiváló író, a mély érzésű ember. Előadása után teljesen értjük Kálvint, s gyöngeségeit, a melyek nélkül ember nem képzelhető, kész szívvel megbocsátjuk neki, mert azokat annyi szellemi kiválóság s oly századokra kiható fényes eredmények ellensúlyozzák, hogy méltatlanság volna azokra olyan súlyt helyezni, mint a reformátor ellenfelei teszik. Kálvin is ember volt és pedig a maga korának embere.

Kálvinban, mint Bossert szépen kimutatja, két ember élt: a közélet embere és a magánember, s e kettő csaknem idegentül állt egymással szemben. Sokan azok közül, a kik csak távolról látták vagy ismerték őt, bizalmatlanok voltak iránta, félték tőle, vagy átkozták őt. Ellenben azok nagyrésze, a kik közel állottak szívéhez, melegen ragaszkodott hozzá. Nem egy barátja volt, a kik mindig hívek maradtak hozzá, mindig kikérték tanácsait, de azért gyakran más véleményen voltak, mint ő. Látni kell, hogy mily kimélettel, gyöngédséggel fejezik ki előtte állandó levelezői: Viret Lausanneban, Bullinger Zürichben, Haller Bernben, észrevételeiket, aggodalmaikat, mikor úgy látják, hogy nagyon szigorúan ítél valamelyik ellenfeléről; hozzájuk vehetjük még Farelt, a ki nálánál is engesztelhetlenebb volt. Mindennapi érintkezéseiben Kálvin nyájas, szolgálatkész, odaadó. Bizalmas levelei gyakran telvék gyöngédséggel; érezni bennök a melegszívű embert, a ki egy pillanatra elhallgatja a theologust.

Szerencsétlenségére és ez hírnevének nagyon sokat ártott, szívéből mit sem vitt be rendszerébe. Kálvin meg volt arról győződve, hogy neki az a hivatása, hogy a ker. egyházat restaurálja, s hogy Isten maga ruházta reá ezt a hivatást. De hogyan vigye vissza a keresztyénséget régi alapjaira? Adhat-e más alapot annak, ha nem azt, a melyre kezdetben felépítettett, az Isten igéjét? Erre az alapra visszaállítani azt: ebben áll Kálvinra nézve a reformáció műve. A ki ezt az alapot megrendíti, az felségsértést követ el. Egy gonosz életű ember kevésbbé vétkes, mint a hamis tanok hirdetője, mert az első csak a maga lelkét veszíti el, ellenben a másik ezer meg ezer ember társa elbukásának válik okozójává. Az ilyet a társadalomból kirekeszteni, ha nem engedi magát meggyőzteni, a ker. szeretet ténye és a polgári hatóságnak kötelessége ebben segédkezni, ha a lelkész erre magában nem képes. A dogmatismus érvei mindig ugyanazok; azokra nincs válasz, ha ezt az alaptételt elfogadtuk: „Én a teljes igazságot tartom kezeimben és emez igazság elfogadásától függ az emberiség tüdve“.

E meggyőződéséből magyarázható meg Kálvinnak Servettel és Gentilissel szemben tanúsított magatartása. Kálvin nem vette figyelembe, hogy Servet máglyája egymagában igazolja, a katolikusok szemében, a francia protestánsok ellen intézett mindenféle üldözéseket és kegyetlenségeket. Servet elítéltetése ellentétben áll a protestantismus logikájával. A protestantismus, a mely kijelentette, hogy hit tekintetében nem ismer el más tekintélyt, mint csupán a bibliát s a mely ezt az elvét törvényévé és legfőbb igazolásává emelte, kilépett programmja köréből, mikor elnyomta egy oly férfiú szavát, a ki szintén a bibliára támaszkodott. Napjaink legorthodoxabb lelkésze, ha alaposan kikérdeznék a háromság dogmájából,

könnyen az eretnokség gyanujába keveredhetnék a genfi törvénytörvények előtt. S így csak méltányosan és igazságosan jártak el a genfi kálvinisták, midőn 1903-ban, Servet halálának 350 éves fordulójának alkalmából, egy oszlopot állítottak fel a Champel-téren e felirattal: *Servet Mihálynak! Mint Kálvin tisztelő és hálás fiai, de a kik elítéljük azt a tévedést, a mely századja tévedése volt és szilárdan ragaszkodunk a lelkiismeret szabadságához, a reformáció és az evangéliom igaz elvei szerint, állítottuk fel ezt az engesztelő emlékoszlopot 1903 okt. 27-én.* A melyik egyháznak volt ereje önmaga ellen így, a vallás nevében, tiltakozni, annak nincs mit tartania a jövődőtől!

A nagy reformátorról mindnyájan sokat hallottunk, a kitűnő humanistáról és francia íróról annál kevesebbet. Bossert előadásából látjuk, hogy Kálvin, első tanulmányai alapján, humanistának indult s ha e tanulmányai mellett marad, százada legnagyobb humanistáinak egyike lehetett volna. Egyforma könnyen írt latinul és francziául; bármit ír is, mindig tekintettel van a kifejezés csinjára. Bár jó latinista, midőn francziául ír, eltér a renaissance nagy francia íróinak szokásától s kevéssé viszi át a latin kifejezéseket a francia nyelvbe. Francia stílusa sokkal jobban közeledik a XVII. század prózai nyelvéhez, mint kortársának: Rabelaisnek nyelve, sőt jobban, mint Montaigne nyelve, a ki 40 évvel utána szerepelt. Kálvin, a nyelv fejlődése szempontjából, kilép a chronologiai sorrendből és közvetlenül Pascal előtt foglal helyet.

Az életrajz 14 fejezetre oszlik; ezek a következők: I. A család; II. A klasszikus tanulmányok; III. A jog és theologia; IV. Az „Institutio“. Nyílt levél I. Ferenczhez; V. Az „Institutio“. Isten eszméje; VI. Az „Institutio“. Az ember, a praedestinatio; VII. Olaszországi utazás; VIII. Első genfi tartózkodás; IX. Számítézés és visszahivatás. Kálvin és Sadolet; X. A genfi egyház szervezése; XI. Servet pöre; XII. A theokratia diadala; XIII. Kálvin mint humanista, szónok és író. XIV. A kálvinismus sorsa.

Végül legyen szabad e mű alapján a néhai Wurga Lajos *Keresztyén Egyháztörténetének* néhány, Kálvinra vonatkozó s a legújabb kiadásban (revidálta Zoványi Jenő) is benmaradt tévedését helyreigazítanom. Wurga szerint a Cauvin Gellért és Le Franc Janka házasságából három fiú és egy leány származott, Bossert szerint négy fiú és két leány; W. szerint Kálvin 1523-ban Párisba ment hittani tanulmányai befejezése végett, holott nem valószínű, hogy azokat már otthon, 14 éves korában megkezdte volna; W. szerint az *Institutio* első kiadásához (1536) Kálvin *francia* nyelven írt I. Ferenczhez előbeszédet, B. szerint „la lettre est écrit en latin aussi bien que le livre“ (44. l.); W. szerint Kálvin 1540-ben, szerzőnk szerint 1541-ben fordította le az *Institutiót* francziára.

Warga több helyen (123., 124., 125., 128., 130. l.) úgy beszél a *libertinusokról*, mint Kálvin legfőbb genfi ellenségeiről; ám, szerzőnk szerint, az *Ami Perrin* pártját, a melyhez az összes elégedetlenek csatlakoztak, a XVI. századnak egy történetirója se nevezi libertinusoknak, se Roset, se Bonivard, se a tanács jegyzőkönyvei nem ismerik e kifejezést. Kálvin 1545-ben egy értekezést adott ki egy németalföldi eredetű szekta ellen, a mely ezt a nevet viselte s a mely mystikus pantheista tanokat vallott; de az nem bizonyos, hogy e szektának voltak-e Genfben hívei. Valószínű, hogy a század vége felé, mikor Kálvin harcainak emléke kissé elmosódott, valamennyi ellenfelét e név alá foglalták, a mely erkölcsi szempontból is megrovó jelentésű volt. Bolesec azt mondja egy helyt, hogy Kálvin kiűzte Genfből az összes ellenkező véleményűeket, „mintha libertinusok vagy atheisták lettek volna“.

Kálvin 1541 szept. 13-án (s nem 1-én) tért vissza Genfbe s nem „diadalmenettel vonult be Genfbe“. Szerzőnk szerint egyes történetirók, a kik kevésbbé ügyeltek az igazságra, mint a festői előadásra, diadalmas visszatérést emlegetnek. Beza T. egyszerűen ennyit mond: „A szegény nép hibáját beismerve, kiváló szeretettel fogadta“. (It fut reçu de singulière affection par ce pauvre peuple reconnaissant sa faute.) A városi jegyzőkönyvek is csak annyit mondanak, hogy K. J. ev. lelkész megérkezett Strassburgból.

„A ravasz Sadoletus bibornok arra használta fel az alkalmat (t. i. Kálvin száműzését), hogy újra a római egyház kebelébe térítse vissza Genfet“, mondja Warga. Pedig dehogy használta arra! Csak szerette volna felhasználni s ezért írta levelét a genfieliekhez, de a melynek semmi foganatja nem lett. Warga szerint Kálvin „részt vett a wormsai és regensburgi vallásos értekezleteken s ezzel az alkalommal benső barátságot kötött Melanchthonnal is“; szerzőnk szerint „jelen volt a hagenai, wormsai és regensburgi colloquiumokon s a frankfurti értekezleten, a mely a hagenai colloquiumot megelőzte, megismerkedett Melanchthonnal, a kivel állandó levelezésben maradt“.

Bossert műve, miután Révész Imre Kálvin életrajza részint elavult, részint már nem is kapható, méltó volna arra, hogy Kálvin születésének két év mulva bekövetkező 400-ados évfordulója alkalmából magyar nyelven is napvilágot lásson!

Ráczy Lajos.

Schmidt V.: Moderne Theologie des alten Glaubens, 160 l. Ára 2.50 márka. Ugyanattól: **Die Forderung einer modernen positiven Theologie.** Gütersloh (Bertelsmann) 1906. 131 lap. Ára ugyancsak 2.50 márka.

Németországi prot. egyházi és iskolai szemléimben gyakrabban érintettem, hogy Németországban van ma már egy „*modern positiv theologia*“, a melynek programját is ismerjük. Fölvetette azt *Seeberg* berlini theol. tanár és ismert nevű dogma- és egyháztörténetíró, tovább fejtette ki *Kaftan* (össze nem tévesztendő *Ritschl* nagyhirű tanítványával, a berlini dogmatikussal) „az egyháztartományról“ szóló négy fejezetes iratában, ki azt „a régi hit modern theológiájának“ nevezte, s rendszeresen összefoglalta *Grützmacher* rostocki theol. tanár „*Studien zur system. Theologie*“ című művének „a modern positiv theologia követelményeiről“ szóló szakaszában. Főbb gondolatai a következők: A positiv theologia is lehet modern, mivel a „modernismus nemcsak elvetendő és keresztyénellenest, hanem assimilálót, a keresztyénségnek megfelelőleg átalakíthatót is foglal magában“. Hogy a positiv theológiának is modernnek kell lennie, kitűnik abból, hogy úgy a história bizonyága, mint a gyakorlat követelményei szerint a theológiának mint tudománynak is meg kell értenie kora szavát és megvalósítania annak követelményeit. A valóban modern ember reális törekvésein és szükségletein kell fölépítenie a modern keresztyén ember élet- és jellemképét s tudományos világnézetét és korántsem egy Kant vagy Goethe tünevényes eszményképén.

Ennek a theológiának tartalma a fejlődés és a kijelentés fogalma körül csoportosul, ép azért ő is ismeri a keresztyénség vallástörténeti értelmezését. A fejlődés fogalmát, a tudománynak ezt a legsarkalatosabb rúgóját komolyan kell vennie a theológiának, nem csupán a modernnek kedvéért, hanem a miatt, hogy elvégre az isteni kijelentésnek megtisztultabb felfogását nyerhessük és gyakorlatilag is hirdethessük a gyülekezetben. E fejlődés fogalma nem érinti a vallás és a keresztyénség lényegét, sőt inkább a fejlődő keresztyén istenfogalomnak megfelelőleg hozzájárul annak tisztultabb felfogásához és megértéséhez. E fejlődés fogalmának átvitele az ószövetségre s a keresztyén egyházi tanfejlesztésre egész más és gazdagabb képét nyújtja az ószövetségi vallásnak és az egyházi dogmának egyaránt. A kijelentés fejlődésének gondolata ma már nélkülözhetetlen a theológiában s nélküle valódi tudományos theol. ismeret nem is lehetséges. Ez teszi éppen a jellegzetes különbséget a régi óprotestáns s a mai modern orthodoxia között. A természet

és a kijelentés, lét és léteztetés világa többé nem mint merev ellentétek állanak egymással szemben, sőt inkább kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást. Mert hát e theologia szerint a causalitás törvényének a belső ember világa is van értéke és jelentősége.

Ebben a gondolatkörben mozog Schmidt Vilmosnak, a nagy-hírű boroszlói rendszeres theologusnak mindkét műve, a melyekben Kaftan, Grützmacher és Seeberg, a „modern positiv theológiát“ tárgyaló műveire való folytonos utalással, e theologia világánál kritikailag fejtegeti a „régii hit“ lényegét, mely is abban áll, hogy az isteni kijelentés a Jézus Krisztus történeti személyiségében a maga egész teljességében megvalósult, s éppen ebben rejlik az ő egyetlen istenfűsága és természetfölötti eredete. Ezzel a régii hittel áll vagy esik a keresztyénség, a melynek lényege a keresztyén istenfogalomban, az úgynevezett különös revelációban jut kifejezésre. Majd behatóan ismerteti e modern theológiának Kant kritikai bölcséletével, névszerint az elméleti és gyakorlati ész megkülönböztetésével való szerves összefüggését, a vallásos egyéniség autonómiáját s a theológiának a világfelfogással, a psychophysikával s a történettudománnyal való összeegyeztetését. Szerzőnk „anakronizmusnak“ deklarálja a mai theológiának (és a bölcsületnek) minduntalan hangoztatott Kantra való visszatérését.

Második művében ugyancsak „kritikai megvilágításban“ megállapítja a metaphysikát mellőző modern theologia gnóziát s benne a Ritschl-féle történeti moráltheologia egyik mellékhatását látja. Igen ügyesen szembeállítja e „modern“ felfogást egy Darwin, Liebmann, Lange és Häckel felfogásával, mely majdnem a keresztyénség megtagadásáig jutott el. Kimutatja közelebbről ebben az úgynevezett modern positiv theológiában a kijelentés és a fejlődés fogalmának egymáshoz való viszonyát, s e theológiának „az objektív világ megismerésére“ s „az egyes személyiség belső vallásos erkölcsi világára való alkalmazását“. Különösen kevés értéket kölcsönöz e theológiának az etikában.

Szerző fejtegetései erős dogmatikai érzékkel vannak megírva. De helyenként a tárgyilagosság rovására inkább élesek, mint meggyőzők s inkább aforistikusak, mint egységesen összefüggők. Apologetikai-polémikai éle főleg Kaftan és Seeberg ellen irányul. Különösen utóbbinak „Németország ev. egyháza a XIX-ik században“ (1904) című művét veszi éles bírálat alá s egyenként bonczolgatja a jelenkori vallásos, theologiai és egyházi kérdéseket tárgyaló fejtegetéseit, a melyekben többi között az az állítás is található, hogy „a modern positiv theologia a jelenkori német ev. egyháznak egyik legégetőbb kérdése és szükséglete.“ De rendkívül tanulságossá teszi szerzőnk mindkét művének fejtegetéseit az a körülmény, hogy foly-

tonos figyelemmel van a legújabb német theologiai és philosophiai irodalomra s még Comte, Nietzsche és Spenczer világfelfogását is belevonja tárgyalásának körébe. Szerzőnk különben olvasóközönségünk előtt nem ismeretlen. Csak nemrég ismertettük az ő vaskos Symbolikáját s „az erkölcsi világ küzdelme“ című hatalmas apologetikai művét. Erős theologiai egyéniség sugárzik ki minden egyes művéből.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

A *M. Prot. Irodalmi Társaság* pályázatot hirdet *Koszorú* című kiadványsorozatának 1907. évi tíz füzetére.

Kivántatnak evangéliomi vallásos és erkölcsi elbeszélések, rajzok, életrajzok, jellemképek prózában vagy versben.

Tartalmilag az a fő feltétel, hogy az evangéliom lelke és ereje lüktessen bennök, hogy a hitre erősítőleg s az erkölcsre nemesítőleg hassanak. Alakilag az a fő, hogy népszerűen és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak.

A füzetek terjedelme egy kis nyomtatott ivnél rövidebb és másfélnél hosszabb nem lehet. A közlésre elfogadott dolgozatok a Társaság tulajdonába mennek át és ivenként 50 (ötven) koronával díjaztatnak.

A pályázat nyílt, bárki részt vehet benne; jelítség levélke nem szükséges. A kéziratok folyó évi június 15-ig a Társaság alólírott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7. sz.) küldendők be.

A választmány határozatából

Budapest, 1907 márczius 15-én

Szöts Farkas,
társulati titkár.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi február hó 1-től 28-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Mezőssasi ev. ref. egyház 100 K.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollegium (12 K), Budapesti ev. ref. theol. önk. kör (12 K), Feketegyarmati ev. ref. egyház, Selmeczi ev. lyceum (12 K), Pankota ev. ref. egyház, Thury Etele Pápa (8 K), Ágyai ev. ref. egyház, Beregi ev. ref. egyházmegye.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Veress József Orosháza, Tordai unit. főgimnázium, Késmárki ev. lyceum, dr. Horváth Zoltán Budapest, Zilahi ev. ref. kollegium, Fejes István S.-A.-Ujhely, Famler G. A.-Torzsa, Balogh György Bicske, Ramocsaházai ev. ref. egyház, Nagy József Nagyszében. 1905 és 1906-ra: Hazslinszky Kálmán Pozsony, Lajos János Bögöz. 1905-re: Ringbauer Gusztáv Rajka. 1906-ra: Györfly József H.-M.-Vásárhely, dr. Miskolczy Kovács Gábor Szerencs. 1905 és 1906-ra: Csia Kálmán Etéd (20 K).

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1907-re: Czecz András Zsércze, Biberauer Tivadar Budapest, Varságh Béla B.-Csaba, Csontó Károly Sajó-Ecseg, Mezey János Őri-Szt.-Péter. 1905—1907-re: Horváth István Bürkös. 1906-ra: Kovács Ferencz Temesvár. Fényes Endre Székelyhid. 1905 és 1906-ra: Rákosi György Nyárad. 1907—1908-ra: Szomjas Gusztáv Tiszalök. 1904—1906-ra: Jancsó Lajos Marosujvár. 1906 és 1907-re: Somogyi Lajos B.-Sámson (6 K).

A beregi egyházmegye következő egyházai évi 10 koronával 1907-re: Badaló, Balazsér, Beregrákos, Beregszász, Bilke, Derczen, Farnos, Halabér, Izsnyéze, Kajdanó, Makkosjánosi, Munkács, Nagybereg, Nagybégány, Sárosoroszi, Tarpa, Vári. 1906-ra: Beregardó, Gelénes, Kishégány, Tánd, Vásárosnámény. 1905-re: Kislónya, Beregdéda, Gát, Ugornya. 1905 és 1906-ra: Beregsurány, Bulcsu.

6. Segítő tagoktól évi 8 koronával befolyt: 1907-re: Lengyel Lajos Nyitra.

7. Előfizetés Szemlére: Hajdunánási ev. ref. főgimnázium 8 K.

Összesen befolyt 887 kor. — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 márczius 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhítat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei.

4. **Jézus nyomdokain vagy Mit ténne Jézus?** Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcsstanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Aron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. I. kötet, lélekemelő szép munka, ára füzve 3 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkáránál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.